

CENTAR ZA ISTORIJU, DEMOKRATIJU I POMIRENJE, NOVI SAD
UDRUGA ZA POVIJEST, SURADNJU I POMIRENJE, GOLUBIĆ (OBROVAČKI)

SRPSKO-HRVATSKI ODNOSI

Perspektive razvoja ruralnih zajednica kroz
prizmu srpsko-hrvatskih odnosa

ZBORNİK RADOVA SA 17. TRADICIONALNOG
MEĐUNARODNOG NAUČNOG SKUPA
"SRPSKO-HRVATSKI ODNOSI" GOLUBIĆ (OBROVAČKI), 2024.

SRPSKO-HRVATSKI ODNOSI

**Perspektive razvoja ruralnih zajednica kroz
prizmu srpsko-hrvatskih odnosa**

Zbornik radova sa 17. Tradicionalnog međunarodnog naučnog
skupa "Srpsko-hrvatski odnosi" Golubić (obrovački), 2024.

Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad
Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (obrovački)
2024.

SRPSKO - HRVATSKI ODNOSI

Zahvaljujemo se Departmanu za geografiju, turizam
i hotelski menadžment, PMF, UNS, na pomoći u
objavljivanju elektronskog izdanja zbornika.

This volume is part of the project “Minorities Caught in State Conflict”,
funded by the European Union – NextGenerationEU.

(Zbornik je dostupan samo u elektronskom obliku)

SADRŽAJ

Darko Gavrilović, Lidija Bogović: REGIONAL STABILITY AND RECONCILIATION POLICY IN CROATIAN-SERBIAN RELATIONS; PERSPECTIVES AND CHALLENGES FOR CROATS AND SERBS IN CROATIA, EXEMPLIFIED BY TOURISM DEVELOPMENT	5
Jasmina Mladenović: PERSPEKTIVE RAZVOJA TURIZMA U POSTPANDEMIJSKOM RAZDOBLJU.....	19
Janko Veselinović: MOGUĆNOSTI SARADNJE POVRATNIČKIH OPŠTINA SA SRPSKOM VEĆINOM U REPUBLICI HRVATSKOJ U CILJU RAZVOJA TURIZMA	33
Tatjana Pivac, Ivana Blešić: FOLKLORNO NASLEĐE RAVNIH KOTARA I BUKOVICE - ZNAČAJAN POTENCIJAL ZA TURISTIČKA KRETANJA.....	45
Snežana Besermenji, Tatjana Pivac: TURISTIČKA VALORIZACIJA SREDNJEVEKOVNIH CRKVI U POVRATNIČKOJ OPŠTINI BISKUPIJA.....	59
Ivana Blešić, Snežana Besermenji: PRIMENA MODELA PROCENE GEOLOKACIJE (GEOSITE ASSESSMENT MODEL - GAM) NA PRIMERU ŠTRBAČKOG BUKA I TOPOLJSKOG BUKA SA IZVORIŠTEM REKE KRKE	69
Ana Mrgan, Jasmina Mladenović: PROIZVODNJA SIRA KAO IZVOR EGZISTENCIJE U RURALNIM KRAJEVIMA	81

UDK 323.1(=163.41) (497.5)

Darko Gavrilović

Lidija Bogović

REGIONAL STABILITY AND RECONCILIATION
POLICY IN CROATIAN-SERBIAN RELATIONS;
PERSPECTIVES AND CHALLENGES
FOR CROATS AND SERBS IN CROATIA,
EXEMPLIFIED BY TOURISM DEVELOPMENT¹

Abstract: This paper analyzes the importance of strengthening the capacities of the Serbian minority for building a stable and inclusive society in the Republic of Croatia. Special emphasis is placed on the challenges faced by Serbs in returnee areas, including reconstruction, economic development and integration, highlighting the importance of projects that encourage return and coexistence. The paper also points to the significance of cooperation through a policy of regional stability and reconciliation, which, in addition to political apologies and strengthening inter-parliamentary ties, involves enhancing capacities for local-level collaboration and promoting joint projects and education. Such initiatives contribute to regional stability, reduce prejudices, and build mutual trust. The conclusion emphasizes the need for a balance of rights, opportunities and mutual respect to ensure sustainable peace and long-term regional stability.

Keywords: regional stability, reconciliation, Serbs in Croatia, Croats in Serbia, returnee areas, sustainable development, coexistence.

¹ This paper is part of the project “Minorities Caught in State Conflict”, funded by the European Union – NextGenerationEU

The Importance of Political Apologies and Regional Stability Policies for Minorities

The desire to rectify historical injustices is increasingly present in the modern world, affecting our lives on both personal and collective levels. This sentiment occupies a central position in the moral self-perception of individuals and entire communities. In the post-Cold War world, moral responsibility has become pivotal in shaping international relations. Opposition to genocide, ethnic cleansing, support for human rights, and the fear of involvement in crimes against humanity are no longer lofty ideals but practical foundations of modern politics². In 1970, German chancellor Willy Brandt knelt before the Warsaw ghetto monument, acknowledging Nazi crimes and paving the way for reconciliation with Poland, but also deeper and more personal ask for forgiveness from Jews and Poles as victims of German aggression. This symbolic act profoundly influenced European politics, inspiring not only broader stabilization efforts in global reconciliation but also embedding peace processes in the region and also in the relationships between Germans, Poles, and Jews. Moral rhetoric gained momentum in the late 1990s as international institutions and states increasingly used moral arguments to resolve conflicts, enforce justice, and pursue reconciliation. Political apologies, as a component of this rhetoric and an initial step toward comprehensive reconciliation, symbolize the acknowledgment of historical injustices and the assumption of responsibility. They open pathways to building trust and ensuring long-term stability. Such symbolic gestures have triggered a wave of similar apologies worldwide. From Queen Elizabeth apologizing to the Sikhs and Maoris, to the U.S. government's apology to Native Hawaiians, and Australian Prime Minister Kevin Rudd's apology to Indigenous Australians, these apologies have not only sought forgiveness for historical wrongs but also conveyed a commitment to lasting peace and stability. However, they represent only an initial step, insufficient on their own to address entrenched hatred and injustice³. During the 1980s and 1990s, presidential apologies, intergovernmental commissions, interparliamentary bodies, non-governmental organizations and restitution initiatives, but also financial compensation for suffered fears and victims became integral to reconciliation and redress efforts worldwide. Everything mentioned, as

2 Elazar Barkan, *Krivica Nacija*, Novi Sad, 2007., page 9.

3 *Ibidem*, page 27.

well as many other examples, confirm that political apology and institutional measures can advance minority rights and stability. For instance, in Canada, Prime Minister Stephen Harper's 2008 apology to indigenous peoples for abuses in residential schools was accompanied by financial compensation and the establishment of a Truth and reconciliation commission, laying a foundation for rebuilding relations between indigenous communities and Canadian society. That already was a meaningful step in the process of righting the wrongs and reconciliation attempts.

In the context of Croatia and Serbia, political apologies carry special significance due to the heavy legacy of the conflicts of the 1990s. They represent the first and often most challenging step in the process of reconciliation and trust-building between these two historically burdened nations. Recognizing historical injustices and assuming responsibility for past crimes through presidential apologies symbolically creates space for reconciliation between Croats and Serbs, between the two states, and within their majority and minority populations. For Croats and Serbs, the process of apologizing began in the early 21st century. The history of political apologies between Croatia and the Federal Republic of Yugoslavia, and later Serbia, is marked by a series of significant events contributing to reconciliation and normalization of relations after the 1990s conflicts. For instance, in 2004, Croatian Prime Minister Ivo Sanader visited Belgrade, where, together with Svetozar Marović, the President of Serbia and Montenegro, he adopted a joint declaration focused on the future. The following year, the Serbian Prime Minister visited Zagreb, and Sanader made an official return visit to Serbia in 2006. Those meetings marked a progress in relations and mutual dedication towards solving of open questions⁴. The period of best relations between Croatia and Serbia occurred during the presidencies of Serbian president Boris Tadić and Croatian president Ivo Josipović. In 2010, their joint apologies for war crimes significantly propelled the reconciliation process. A crucial event for relations between Croatia's majority and its Serbian minority in Croatia occurred in 2020, when Boris Milošević, as a representative of Serbs in Croatia, attended the anniversary of "Oluja" in Knin. This was followed by a joint commemoration of Serbian victims in Grubora, attended by political representatives of both nations. These events underscored the importance of joint political initiatives in fostering peace and tolerance. The Croatian government, led

4 Davor Pauković, *Hrvatsko-srpski odnosi u sjeni trauma 20.stoljeća: sjećanja na operaciju „Oluja“*, zbornik „Hrvatsko-srpski odnosi u 20.veku“, Novi Sad, 2021., pages 7-9.

by Prime Minister Andrej Plenković and the Croatian Democratic Union (HDZ), has consistently sent messages of reconciliation in partnership with the Independent Democratic Serbian Party (SDSS), reaffirming a commitment to peaceful coexistence and the rights of minority communities.

In addition to the political tone that insists on the peaceful development and coexistence of the majority Croatian population and minority communities, especially the Serbian one, the minority policy of the Government of the Republic of Croatia has repeatedly shown through examples how political apologies and institutional measures can improve the rights of minorities and stability.

Indeed, this sequence of events in Croatian-Serbian relations is somewhat similar to the improvement of minority rights of Danes in Germany and Germans in Denmark. In this Northern European context, the German-Danish model today provides us with an inspirational example. The Bonn-Copenhagen Declarations of 1955 ensured the rights of the German minority in Denmark and the Danish minority in Germany, including cultural autonomy, education in the mother tongue, and political participation. These agreements reduced political tensions, “buried the war axes” that had stemmed from past mutual wars, and allowed minority communities to become bridges of cooperation rather than sources of conflict. Today, these two minority communities are taken as a successful example of overcoming wartime trauma, forgiveness, and the successful implementation of minority rights⁵. In part, the good relations between the two minorities in Germany and Denmark are similar to the relationships of the Serbian minority in Croatia and the Croatian minority in Serbia. These relations are the result of years of joint work and negotiations by senior representatives of both minorities. The famous “Golubić Declaration between the representatives of Serbs from Croatia and Croats from Serbia”⁶ signed at the Traditional international symposium „Croatian-Serbian relations“ in Golubić (Obrovac) in 2022, represents not only a bridge of cooperation between the two minorities but also the basis for mutual protection and support within their majority populations. In this way, minorities have, figuratively, taken the initiative

5 Martin Klatt, *Minorities as secondary foreign policy agents in peace-building and reconciliation? The case of Denmark and Germany*. *Regional & Federal Studies*, 27(3), 2017., 239-259; M. Klatt, *Mobilization in crisis – demobilization in peace: protagonists of competing national movements in border regions*. *Studies on National Movements*, 4, 2019., 30.

6 The author of that Declaration is a politician and professor Janko Veselinović, one of the two main organizers of scientific conferences in Golubić (Obrovac).

into their own hands when it comes to the protection of minority rights, deciding on mutual assistance and protection through the development of cooperation and understanding at all political levels. However, this would have been difficult to achieve without major regional political moves made by Croatian and Serbian politicians, as well as the long-standing regional initiative of the Center for history, democracy, and reconciliation (CHDR) and the Association for history, cooperation, and reconciliation (AHCR), which for seventeen years has gathered high representatives of these minorities and encouraged their cooperation through the organization of the Traditional scientific and professional conferences in Golubić (Obrovac).

When it comes to Croatia and Serbia, the building of regional stability and reconciliation is based on political leadership, legislative initiatives, and cooperation with civil society at all levels. In this process, the head of state (or prime minister) plays a crucial role in promoting tolerance and peace policies, while parliamentary groups, such as the Interparliamentary friendship group between the Croatian Parliament and the National assembly of Serbia, which was most effective during the mandates of Neven Mimica and Janko Veselinović, ensure systematic support. On the local level, joint projects and initiatives that promote cooperation, such as commemorations attended by representatives of both the majority and minority populations and cultural events, significantly contribute to building trust. Serbs in Croatia receive strong support from the Croatian government through the work of the Serbian National Council (SNV), which provides funding for cultural and educational programs and represents the interests of the Serbian minority, thus strengthening their capacities. Similarly, support for the cultural and educational institutions of Croats in Serbia, such as the Croatian National Council (HNV), as well as the participation of Croatian representatives in the Serbian government and state bodies, demonstrates how strengthening minority communities enhances social cohesion. These steps not only reduce ethnic tensions but also foster long-term peace and create opportunities for the prosperity of minority communities within the majority society.

However, without economic prosperity, there is no progress for minorities. After the political will for reconciliation has been expressed, with changes in education aimed at creating content free of prejudice, and the necessary personal desire for reconciliation among a greater number of individuals, the economy becomes the area in which the integrity of reconciliation and the sustainable development of Serbs in Croatia and Croats in Serbia can be

successfully demonstrated. If economic conditions that allow for sustainable development are not ensured, minorities will remain marginalized, which will create a sense of insecurity, isolation, and mistrust toward the majority community. In this regard, it is clear that economic inequality further deepens social and political tensions, making stability and reconciliation unsustainable. Therefore, it is necessary for minorities to have greater access to economic resources. Without it, they face unemployment, poverty, and limited opportunities for development, which results in emigration, weakening the demographic and cultural presence of minorities, and contributes to social inequality. Despite positive political and economic progress, Serbs in Croatia and Croats in Serbia still face these historical challenges, which hinders their integration into broader societies and reduces their contribution to regional stability. Also, it should be noted that, financially speaking, the position of Serbs in Croatia is more favorable than that of Croats in Serbia. Nevertheless, both groups, regardless of political progress, suffer the consequences of stigmatization by the majority populations, which also affects their economic status and prospects. One thing is certain, their economic prosperity would enable them not only to preserve their identity but also to become active participants in local and regional development. If Serbs in Croatia and Croats in Serbia had more effective access to resources and greater opportunities to participate in economic life, they would become bridges of cooperation between majority communities and neighboring states, thereby strengthening trust and stability.

The economic prosperity of minorities as a key of regional stability; the case of Serbs in Croatia

So far, this paper has explained how the policy of regional stability and reconciliation between Croatia and Serbia begins with apologies from political leaders and presidents, continues through the cooperation of political representatives between the Croatian Parliament and the National assembly of the Republic of Serbia, and extends to local collaboration efforts. This process must be supported by the media and accompanied by appropriate advancements in education, fostering content that strengthens mutual understanding. However, minorities ultimately face survival challenges, as outside urban areas, their members predominantly depend on agriculture, limited jobs, and small local economies. This highlights that prosperity for minorities is unattainable without strengthening their economic capacities.

Serbs in Croatia predominantly reside outside urban areas, particularly in rural and returnee regions such as Banija, Lika, Kordun, parts of Northern Dalmatia, as well as in Slavonia, western Srijem, and Baranja, areas experiencing significant population decline and emigration. In the micro-communities of these regions, the policy of regional stability and reconciliation often resonates only through messages from politicians who, from their central positions, frequently overlook actual local issues. In these areas, Serbs and Croats must face their neighbors of different ethnicities, with whom they “only yesterday” were at war and with whom they now need to live in a community. Building reconciliation between Serbs and Croats at the local level is particularly challenging due to specific historical, social, and psychological factors deeply rooted in the everyday lives of communities affected by conflict. At the local level, many residents have personal experiences of loss and suffering during the conflict, whether through the loss of family members, property, or experiencing violence. Such experiences often result in deep mistrust and hostility towards the other community. Unlike at the national level, where history may seem more abstract, at the local level, memories are often fresh and tied to specific individuals, events, or places. Members of one community often feel pressure not to “deviate” from the dominant narrative of their ethnic group. Acts of tolerance or attempts at cooperation can be perceived as “betrayal” of one’s own community, further complicating the reconciliation process. This is where nationalist rhetoric, often propagated through media and political platforms, plays a role, exerting a strong influence on local communities. Such rhetoric reinforces prejudices and conflict narratives, hindering the process of building understanding and tolerance. Therefore, a broad range of initiatives supported by authorities at all levels is required. Reconciliation at the local level demands organizing joint projects, cultural events, and educational workshops that bring together members of both communities, fostering mutual trust and coexistence. For young people, it would be essential to introduce educational programs that promote tolerance and shared history to reduce interethnic tensions. Additionally, it is crucial to empower local political and social leaders willing to publicly support reconciliation and address property and social issues. One of the brightest examples of such a community in Croatia is Obrovac, where leaders of the HDZ and SDSS parties have been in charge for over twenty years, during which no ethnically motivated conflicts have been recorded.

Beyond these efforts, economic development holds particular significance. Investments in local communities create new jobs, reduce poverty, and encourage joint work among people of different ethnic backgrounds, gradually diminishing economic and social disparities. The economy plays a significant role in regional stability and reconciliation because, in many rural areas affected by conflict, economic recovery is slow or nonexistent. Poverty and lack of opportunities can exacerbate frustrations, with extremist politicians exploiting these issues to fuel tensions between communities, blaming the “other” for their problems. Thus, apart from the need for personal forgiveness and a desire for shared living, which are prerequisites for peace, sustainable sources of income are crucial for long-term stability. In other words, reconciliation, while essential for stabilizing relations, is insufficient if people lack opportunities for a dignified life and economic survival. Without sustainable income sources, ensuring long-term stability, retaining the population in rural areas, and achieving peace becomes challenging, especially for Serbs and Croats in areas where they lived before the war. Today, areas with larger Serbian communities are marked by war destruction, demographic decline, and economic stagnation. The population, predominantly older, faces limited access to modern services and poor infrastructure, while younger generations often leave due to a lack of opportunities. Economic activities in these areas are often based on agriculture and livestock farming, but without significant investments or market access.

Nonetheless, there is a glimmer of hope. A growing number of local projects for developing agriculture and rural tourism, supported by the Government of the Republic of Croatia, particularly through the SNV, are opening avenues for development. Given these geographic and demographic factors, Serbs are increasingly seeking sustainable development opportunities linked to nature, agriculture, and tourism, which offer prospects for economic growth through rural, cultural, and ecotourism.

Tourism plays a vital role in Croatia’s economic development, leveraging the country’s rich natural and cultural resources to attract millions of visitors annually, contributing significantly to revenues and employment, especially in underdeveloped regions, often where larger Serbian communities reside. At the local level, tourism can encourage reconciliation between Croats and Serbs. Collaborative work on tourism projects, such as cultural events, heritage preservation, and rural tourism initiatives, creates opportunities for mutual cooperation, reduces social barriers, and fosters trust.

Tourism cooperation can also revitalize depopulated areas through economic recovery and population retention, thereby supporting sustainable living and stability in the long term. Joint ventures in tourism provide employment opportunities, promote local heritage preservation, and deliver authentic experiences that attract visitors, bringing income to these communities. Sustainable tourism development in these areas not only strengthens the economy but also offers a practical dimension to reconciliation through shared efforts and economic growth. Joint tourism projects allow Croats and Serbs to work toward common goals and build trust, fostering an environment for coexistence and sustainable community growth.

For this reason, the scientific papers included in this collection, as well as those that have been published over the years in CHDR's proceedings, offer a broad scientific perspective on the possibilities for economic survival and development in rural areas of Croatia, such as Banija, Lika, Kordun, and Northern Dalmatia. They not only examine the possibilities for a sustainable economy but also lay the foundations for a shared life and development of Croats and Serbs in these regions. Through examples of sustainable models in policies for regional stability and reconciliation, analyses of tourism and agro-economy development, and by providing suggestions to the local community in that direction, space is created for deeper understanding and long-term reconciliation in similar communities that share a rich but complex history.

In the Croatian-Serbian context, tourism has yet to overcome longstanding tensions and the consequences of wartime conflicts. In these rural areas, there is potential for joint projects by Croats and Serbs tied to cultural and natural heritage — such as preserving local traditions, creating shared tourist routes, and offering authentic experiences — but with additional efforts to build mutual trust and stability. Therefore, tourism, which should be jointly developed by the majority and minority populations in the mentioned parts of Croatia, could serve as an opportunity for reconciliation through development, revitalization, and the involvement of local residents in economic growth, with an emphasis on preserving diversity and strengthening the economy of rural communities.

In these areas, the interconnectedness of nature, agriculture, and tourism comes to the forefront, opening up new opportunities for employment and development through sustainable rural, cultural, and eco-tourism. The natural resources of these regions, which include untouched forests, rivers,

and mountain trails, offer ideal conditions for eco-tourism, while agriculture and traditional crafts provide authentic tourist experiences through local products and souvenirs. In this way, tourism becomes a means not only for economic recovery but also for the preservation of cultural heritage, the co-operation of Croatian and Serbian populations, and the long-term improvement of the quality of life in Croatia's rural areas.

These areas are rich in natural beauty, cultural-historical monuments, and authentic traditions, presenting vast opportunities for developing rural, cultural, and eco-tourism. Monasteries, traditional houses, old churches, and local customs can attract visitors seeking tranquil environments, while natural resources, such as those in Northern Velebit National Park, Plitvice Lakes, or Krka National Park, offer potential for eco-tourism. Collaborative efforts by Croatian and Serbian communities on joint tourism projects, such as guided tours, homestay accommodations, offerings of local organic products, and the creation of souvenirs, can contribute to preserving nature and cultural heritage, increasing economic activity, and encouraging the return of the population. Initiatives like organizing local events, such as ethnographic fairs and traditional food festivals, foster interaction and exchange between communities, breaking down social barriers through shared efforts. The demand for authentic products, such as cheese, wines, and handicrafts, allows local communities to profit from their traditions and knowledge while strengthening economic ties through clusters and collaboration⁷. Clustering initiatives in beekeeping, livestock farming, or traditional crafts create networks of small producers who jointly market their products, reducing costs and increasing competitiveness, which further strengthens the local economy⁸. These products become an essential part of the tourism offer, directly linking the local economy to the tourism sector. Such initiatives reinforce a shared identity while simultaneously generating economic benefits from tourism that help build trust and stability in the region. Beyond utilizing natural resources, tourism can facilitate joint tourism initiatives linking key cultural landmarks from shared histories, such as the "Tesla Routes" of renowned American scientist Nikola Tesla, of Serbian origin but

7 Veselinović, J., & Njegovan, Z. *Klasteri kao mogućnost efikasnog udruživanja kozara u Obrovcu*. From <https://chdr-ns.com/pdf/Janko-Veselinovic-Zoran-Njegovan-Klasteri-kao-mogucnost-efikasnog-udruzivanja-kozara-u-Obrovcu.pdf>

8 Veselinović, J., & Njegovan, Z. *Klasteri kao mogućnost efikasnog udruživanja kozara u Obrovcu*. From <https://chdr-ns.com/pdf/Janko-Veselinovic-Zoran-Njegovan-Klasteri-kao-mogucnost-efikasnog-udruzivanja-kozara-u-Obrovcu.pdf>

native of Croatia, or fortification sites tied to resistance against the Ottoman Empire which are associated with famous figures from the common history of Croatia, such as Stojan Janković's tower. These projects could significantly boost tourism development in returnee areas, presenting the rich heritage of both communities to broader audiences and reducing prejudices while enhancing mutual understanding through joint cultural and historical promotion.

Sustainable tourism development in these areas not only strengthens the economy but also provides an opportunity for reconciliation and the creation of stable communities through joint work and economic progress. Joint projects in the tourism sector enable Croats and Serbs to collaborate on shared goals, fostering trust. These tourism initiatives connect the Serbian minority and the Croatian majority, as well as other communities in Croatia, ensuring the conditions for sustainable survival in rural areas through preserving cultural heritage, stimulating economic activity, and promoting mutual understanding. With a strategic approach and targeted development of tourism and agriculture, rural communities in Croatia can become examples of successful coexistence and economic progress, contributing to the broader goal of long-term stability and reconciliation in the country.

Based on numerous works related to tourism and agro-economic development presented at the Traditional scientific conferences „Croatian-Serbian relations“ in Golubić (Obrovac), several measures are suggested for the economic development of minorities:

1. Encouraging investments in minority areas: The state should develop programs to promote economic investments in regions with minority populations, such as providing subsidies to entrepreneurs and ensuring favorable conditions for job creation.
2. Improving infrastructure: Poor infrastructure is often the main reason for the lagging development of rural areas with predominantly minority populations. Investments in transportation, digital, and energy infrastructure can improve connectivity and open new opportunities for economic growth.
3. Financial support for agriculture and small enterprises: Many minority areas depend on agriculture. Subsidies, expert assistance, and support for local cooperatives are vital for the sustainability of these communities. Additionally, promoting small and medium-sized businesses owned by minorities strengthens their economic position.

4. Ensuring education and vocational training: Access to education in minority languages, alongside vocational training programs, enables minority youth to acquire skills necessary for the modern labor market, reducing unemployment and increasing economic contributions.
5. Incentives for returnees and community development: Programs should be developed to encourage minorities to return to their places of origin, providing funds for home reconstruction, business start-ups, and community revitalization.

Towards the end of the chapter, the question arises: what are the benefits of the economic development for minorities? The answers can be summarized in four key points:

1. Self-sufficiency: Economic self-sufficiency ensures greater autonomy and stability for minority communities, reducing dependence on state assistance.
2. Strengthening identity: Economic security allows minorities to invest more in preserving their language, culture, and traditions, strengthening their identity and sense of belonging.
3. Political and social integration: Prosperity enables minorities to participate equally in social life, reducing feelings of marginalization and increasing mutual trust.
4. Bridges of cooperation: Economically active and stable minorities become key actors in fostering cross-border cooperation, contributing to stability between Croatia and Serbia.

Finally, let's list the majority population's benefits that come from strengthening the capacity of minorities:

1. Social stability and cohesion: Reducing tensions between communities and building trust contributes to a more peaceful and secure social environment.
2. Cultural enrichment: Promoting minority cultures, languages, and traditions enriches the cultural offerings and diversity of the community.
3. Economic development: Integrating minorities into economic processes and developing tourism and cultural projects creates new jobs and brings economic benefits to the entire community.

4. International reputation: Respecting minority rights and promoting inclusive policies enhance the country's international credibility, opening doors to cooperation and financial support abroad.
5. Reduced emigration: Better conditions for minorities stabilize the demographic picture and help retain populations in shared regions.

In conclusion, without systematic investment in the economic development of minorities, the policy of regional stability and reconciliation remains incomplete. The Serbian minority in Croatia and the Croatian minority in Serbia need strengthened support for development in order to become equal partners in social, political and economic life, thereby contributing to long-term peace and cooperation in the region.

Conclusion⁹

Strengthening the capacities of Serbs in Croatia and Croats in Serbia is crucial for building stable and inclusive societies in both countries. Promoting the rights of these minority communities, including access to education, culture, and the economy, reduces social tensions and fosters mutual trust. In that context, this paper places particular emphasis on the situation of Serbs in Croatia due to their larger presence in returnee areas, where challenges related to return, reconstruction, and economic development are especially pronounced, but also because CHDR has long promoted roundtable discussions and educational programs in Golubić (Obrovac), encouraging not only the return process but also coexistence and cooperation among all residents of Northern Dalmatia especially through addressing past conflicts, scientifically eliminating prejudice, and providing education and opportunities for sustainable development in tourism and agro-economics. Ultimately, the paper aims to offer insights into how cooperation on joint projects contribute to mutual understanding between majority communities and minorities, strengthening regional stability. Sustainable peace and coexistence can only be achieved through a balance of rights, opportunities, and mutual respect among all communities in the region.

⁹ Publishing supported by Ministarstvu nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (Ev.br. 451-03-66/2024-03/200125 i 451-03-65/2024-03/200125)”

UDK 338.48-44(1-22): 614.4

Jasmina Mladenović¹

PERSPEKTIVE RAZVOJA TURIZMA U POSTPANDEMIJSKOM RAZDOBLJU

Sažetak: Pandemija COVID-19 značajno je utjecala na sve aspekte ljudskih života pa tako i na turizam. Turisti su se okrenuli prirodi, ruralnim krajevima i kraćim putovanjima te je primijećen trend rasta potražnje za ruralnim turizmom. Brojni su pozitivni ekonomski i neekonomski učinci ruralnog turizma na poboljšanje života u ruralnim područjima. Razvojem turizma u ruralnim prostorima potiče se očuvanje prirodnih ruralnih resursa, ruralnog načina života, tradicije i običaja. Ruralni krajevi nude nove mogućnosti za zaradu kao što je bavljenje ruralnim turizmom što može potaći povratak stanovništva u ruralne krajeve. Ruralni turizam također može pridonijeti povratku izbjeglica i prognanika u Hrvatsku te je optimalan scenarij za razvoj ruralnih područja.

Ključne riječi: pandemija, ruralni turizam, povratak stanovništva

Uvod

U posljednjih šezdeset godina turizam je postao jedan od najvećih gospodarskih sektora na globalnoj razini i glavni pokretač gospodarskog i društvenog razvoja u mnogim zemljama. Ključni čimbenici rasta turizma, kako sugeriraju Milano, Novelli & Cheer² su sve veća potražnja za mobilnošću, slobodnim vremenom i jedinstvenim iskustvima. Na turizam bitno utječu krize, međutim nijedna kriza dosad nije toliko dugoročno utjecala na turizam kao kriza uzrokovana pandemijom COVID-19. Ona je uzrokovala okretanje

1 Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet turizma i ruralnog razvoja u Požegi

2 Milano, C., Novelli, M & Cheer, J. M. (2019). Overtourism and Tourismphobia: A Journey Through Four Decades of Tourism Development. Planning and Local Concerns. *Tourism Planning & Development*, 16:4, 353-357.

turista prirodi i manjim mjestima, odnosno ruralnom turizmu, koji obuhvaća sve turističke aktivnosti u ruralnom području. Cilj ovog rada je dati pregled literature o potencijalnom razvojnom putu turizma poslije pandemije, prikazati definicije, karakteristike, učinke i važnost ruralnog turizma, njegovu ulogu u razvoju ruralnih područja i očuvanju tradicije, potencijalu za razvoj ruralnog turizma u ruralnim područjima Republike Hrvatske te kako razvoj ruralnog turizma može doprinijeti revitalizaciji života u ruralnim krajevima i povratku stanovništva.

Turizam i krize

Zbog svoje neopipljivosti, heterogenosti, vremenskog odmaka između rezervacije i putovanja te visokih troškova, turizam je posebno podložan rizicima i neizvjesnostima³. Iako postoje određena neslaganja oko značenja pojmova kriza i katastrofa, nema sumnje da obje odmah utječu na broj turista, na izbor destinacije i hoće li turist uopće putovati⁴. Turizam je često prvi sektor pogođen krizama i prvi sektor na koji se čelnici oslanjaju u fazi oporavka⁵. Krize uzrokuju promjene na razini cjelokupnog sustava turističke ponude i potražnje, a nepostojanje odgovarajućeg modela upravljanja smanjuje mogućnost uspješnog odgovora i prilagodbe promjenama⁶. U 20. stoljeću bila su dva svjetska rata, tri teške ekonomske krize i četiri pandemije. Turizam je svaki put bio jedna od najteže pogođenih industrija⁷. Posljednja dva desetljeća obilježena su raznim globalnim i regionalnim krizama (klimatskom,

3 Boksberger, P. E., & Craig-Smith, S. J. (2006). Customer value amongst tourists: A conceptual framework and a risk adjusted model. *Tourism Review*, 61(1), 6–12. u Williams, A., Chen, J., Li, G. & Balaž, V. (2021) Risk, uncertainty and ambiguity amid Covid-19: A multi-national analysis of international travel intentions. *Annals of Tourism Research*, Volume 92, 1-13.

4 Mason, P. (2017). *Geography of Tourism: Image, Impacts and Issues*. Oxford: Goodfellow; Timothy, D. J. (2006). *Safety and Security Issues in Tourism* u Buhalis, D. & Costa, C. (ur) (2006). *Tourism management dynamics: trends, management and tools*. Amsterdam: Elsevier Butterworth-Heinemann, 19-27.

5 Carlsen, J. & Liburd, J.J. (2007). A Research Agenda for Tourism Crisis Marketing Recovery and Communications. *Journal of Tourism and Travel Marketing*, Vol. 21, no. 3, 265-276 u Liburd, J. & Edwards, D. (2010). *Understanding the Sustainable Development of Tourism*. Oxford: Goodfellows.

6 Strategija razvoja održivog turizma do 2030. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2023_01_2_18.html.

7 Zhang, Y., Shen, H., Xu, J. & Qian, S.F. (2022). Antecedents of attitude and their impact on behavioral intention in the staycation context. *Front. Psychol.* 13:996788, 1-14.

geopolitičkom, financijskom i zdravstvenom). Veliki razorni događaji uključuju terorističke napade 11. rujna 2001., izbijanje SARS-a 2003., bombaški napadi na Baliju 2002. i 2005., tsunami u Indijskom oceanu 2004., napad na hotel Taj u Mumbaiju 2008., globalna gospodarska kriza 2008./2009., svinjska gripa 2009. i izbijanje MERS-a. u 2015. Ti događaji nisu doveli do dugotrajnog pada turističkih aktivnosti te se može zaključiti da je turizam bio otporan na takve krize. Za razliku od njih, pandemija COVID-19 značajnije je utjecala na oporavak turizma jer su ograničenja putovanja vrlo brzo negativno djelovala na nacionalna gospodarstva. Pandemija je istaknula potrebu za proaktivnim planiranjem za povećanje otpornosti⁸. Turizam je među gospodarskim granama na koje je ova pandemija najviše negativno utjecala⁹. Prema UNWTO-u, broj međunarodnih turističkih dolazaka smanjen je za 67 milijuna tijekom prvog kvartala 2020. godine¹⁰. Dokument Turistički trendovi i politike OECD-a iz 2022. godine¹¹ otkriva da je kriza bila važan podsjetnik na vitalnu ulogu turizma u globalnim, nacionalnim i lokalnim gospodarstvima.

Mnogi istraživači iskoristili su ovu posljednju globalnu krizu za istraživanje različitih aspekata utjecaja pandemije na sadašnje i buduće brojke turizma. Neki su vidjeli ove okolnosti kao trenutak za razmišljanje i iskoristili ih za pokretanje reformi i transformacija koje turizam postavljaju na odgovorniju i održiviju putanju. Drugi su pozvali znanstvenike koji se bave turizmom da podrže turističku industriju u razvoju strategija oporavka koje će dovesti do povratka na “uobičajeno poslovanje” što je prije moguće. Na primjer, Higgins-Desbiolles¹² tvrdi da je COVID-19 široko prepoznat kao izazov ili čak preokret za putovanja i turizam. Wilkinson, Coles i Petersen¹³

8 Gössling, S., Scott, D., Hall, C.M. (2021). Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, 29:1, 1-20; Liburd, J. & Edwards, D. op.cit.; Strategija održivog razvoja turizma do 2030. op.cit.

9 EU strategy for sustainable tourism. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0109_EN.html.

10 Zhang, H., Song, H., Wen, L. & Liu, c. (2021). Forecasting tourism recovery amid COVID-19. *Annals of Tourism Research*, Volume 87, 1-16.

11 OECD (2022). *OECD Tourism Trends and Policies 2022*. OECD Publishing, Paris, URL: <https://doi.org/10.1787/a8dd3019-en>.

12 Higgins-Desbiolles, F. (2020). The “war over tourism”: challenges to sustainable tourism in the tourism academy after COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism online*, 1-19.

13 Wilkinson, T., Coles, T., Petersen, C. (2022). Mindful continuation? Stakeholder preferences for future tourism development during the COVID-19 crisis. *Tourism Geographies*, 25:8, 1893-1911.

kažu da je pandemija pružila prostor za razmišljanje i „pažljiv nastavak“ ove ovisne putanje. Assiouras, Vallströmb, Skourtis i Buhalis¹⁴, navode da bi tijekom kriza akteri trebali sukreirati vrijednosti preispitivanjem postojećih praksi, pretpostavki i uvjerenja (prema Weinberger i Wallendorf¹⁵) s obzirom na to da postojeće procedure rješavanja problema nisu toliko korisne kao što bi bile tijekom stabilnih razdoblja (prema Visentin, Reis, Cappiello, & Casoli¹⁶). Yu, Zhao, Tang, i Pang¹⁷ pronašli su mnoga istraživanja o tome kako se ponašanje turista promijenilo i kako su na te promjene utjecale politike koje kontrolira vlada i psihološki čimbenici turista. Oni također tvrde da je prema Shovalu i Isaacsonu¹⁸ mobilnost bitan dio turizma te, prema Zheng, Li, Lin i Zhang¹⁹, razumijevanje da turistička mobilnost u vremenu i prostoru igra važnu ulogu u planiranju i upravljanju turizmom. Istraživanje Guixa i Fonta²⁰ doprinosi recentnim istraživanjima koji imaju za cilj razumjeti stavove dionika nakon pandemije, područja koje se najčešće istražuje iz perspektive stanovnika i turista. Williams, Chen, Li i Balaž²¹ navode da u globalnoj epidemijskoj krizi čimbenici rizika, neizvjesnosti i nejasnoće utječu više na putovanja na duge relacije nego na putovanja kratke relacije. Park, Kim, Kim, Lee i Giroux²² tvrde da je u većini istraživanja postignut konsenzus da

14 Assiouras, I., Vallströmb, N., Skourtis, G. & Buhalis, D. (2022). Value propositions during service mega-disruptions: Exploring value co-creation and value co-destruction in service recovery. *Annals of Tourism Research*, Volume 92, 1-14.

15 Weinberger, M. F., & Wallendorf, M. (2012). Intracommunity gifting at the intersection of contemporary moral and market economies. *Journal of Consumer Research*, 39(1), 74–92.

16 Visentin, M., Reis, R. S., Cappiello, G., & Casoli, D. (2021). Sensing the virus. How social capital enhances hoteliers' ability to cope with COVID-19. *International Journal of Hospitality Management*, 94, Article 102820.

17 Yu, L. Zhao, P., Tang, J. & Pang, L. (2022). Changes in tourist mobility after COVID-19 outbreaks. *Annals of Tourism Research*, Volume 98, 1-14.

18 Shoval, N., & Isaacson, M. (2007). Tracking tourists in the digital age. *Annals of Tourism Research*, 34(1), 141–159.

19 Zheng, W., Li, M., Lin, Z., & Zhang, Y. (2022). Leveraging tourist trajectory data for effective destination planning and management: A new heuristic approach. *Tourism Management*, 89, 104437.

20 Guix, M., Font, X. (2022). Consulting on the European Union's 2050 Tourism Policies: An appreciative inquiry materiality assessment. *Annals of Tourism Research*, Volume 93, 103353.

21 Williams, A., Chen, J., Li, G. & Balaž, V., op.cit.

22 Park I.J, Kim, J., Kim, S., Lee, J. & Giroux, M. (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on travelers' preference for crowded versus non-crowded options. *Tourism Management*, Volume 87, 104398.

korisnici obično izbjegavaju prenapučena turistička odredišta jer postoji negativna korelacija između gužve i zadovoljstva. Gyimóthy, Braun i Zenker²³ navode da je zatvaranje i privremeno ponovno otvaranje međunarodnih granica potaknulo domaći turizam i promijenilo sastav posjetitelja destinacija u domovini. Ne samo da se domaća putovanja oporavljaju brže nego međunarodna putovanja, već su se i sklonosti ljudi prema daljim odredištima pomaknule prema manjim, obližnjim mjestima. Brundu, Battino i Manca²⁴ (2021) tvrde da nesigurnost putovanja tjera turiste da žive odmor na otvorenom i pomiče umove svjesnije prema praksama održivog turizma pokazujući veći interes za neke oblike turizma, poput ruralnog i kulturnog. Ovaj rezultat ističe snažnu otpornost domaćeg turizma i potencijal za jačanje gospodarskog oporavka u razdoblju nakon pandemije, posebno za velike gradove u naseljenim zemljama²⁵.

Gyimóthy, Braun i Zenker²⁶ tvrde da je potrebno više empirijskih dokaza kako bi se riješilo pitanje jesu li promjene izazvane pandemijom privremene ili su ubrzane trajne tranzicije koje su već u tijeku. Mogla bi postojati pozitivna strana za postpandemijski turizam: prijelaz na održivije oblike turizma s manje putovanja i ponovno uvažavanje i prihvaćanje turizma kao gospodarske aktivnosti. Aktivnosti domaćeg turizma u mnogim zemljama su se nastavile ranije nego međunarodni turizam. To je dovelo do ponovne usredotočenosti na domaći turizam i prepoznavanja njegove važnosti jer su destinacije i poduzeća nastojale ublažiti gubitak međunarodnih tržišta²⁷. Čorak, Boranić Živoder i Marušić²⁸ tvrde da su izazovi s kojima se turizam susreo, koji su posljedica pandemije, naglasili potrebu za harmonizacijom podataka, aktivnosti, politika i mjera, uz potrebu za užom suradnjom između praktičara, kreatora

23 Gyimóthy, S, Braun, E. & Zenker, S. (2022). Travel-at-home: Paradoxical effects of a pandemic threat on domestic tourism. *Tourism management*, Volume 93, 104613, 1-14.

24 Brundu, B., Battino, S., Manca, I. (2021). The sustainable tourism organization of rural spaces. The island of Sardinia in the era of "staycation". *Proc. Int. Cartogr. Assoc.*, 4, 15, 1-8.

25 World Tourism Organization (2020). *UNWTO highlights potential of domestic tourism to help drive economic recovery in destinations worldwide*. URL: <https://www.unwto.org/news/unwto-highlights-potential-of-domestic-tourism-to-help-drive-economic-recovery-in-destinations-worldwide>. UNWTO (2020) u Yu. L. Zhao, P., Tang, J. & Pang, L., op. cit.

26 Gyimóthy, S, Braun, E. & Zenker, S., op. cit.

27 OECD, op.cit.

28 Čorak, S., Boranić Živoder, S., Marušić, Z. (2020). Opportunities for tourism recovery and development during and after COVID-19: Views of tourism scholars versus tourism practitioners. *Tourism*, Vol. 68/ No. 4/ 2020/ 434 – 449.

politika i znanstvenika, kako sveučilišta tako i istraživačkih organizacija. Kri-ze poput ove pandemije su iznenadne, neizvjesne i nestabilne. Tradicionalni pristupi možda neće biti primjenjivi ili učinkoviti za predviđanje oporavka turističke potražnje. Barem je omogućio praktičarima da razmotre turističku reformu i inovacije, međunarodnu suradnju i regionalnu komunikaciju²⁹.

Ruralni turizam u službi revitalizacije ruralnih područja

Prema Svjetskoj turističkoj organizaciji, trendovi u razvoju turizma ukazuju na porast domaćih putovanja i povećan interes za turističke proizvode koji se mogu povezati s prirodom, aktivnostima na otvorenom i ruralnim turizmom. Posljedično, sve se više strateškog promišljanja ulaže u razvoj destinacije kroz specifične oblike turizma kao što je ruralni turizam. Vijeće Europe je još 1986. godine definiralo ruralni turizam kao turizam koji obuhvaća sve aktivnosti u ruralnom području, a ne samo one koje bi se mogle odrediti kao turizam na farmama ili agroturizam³⁰. Brojni autori definiraju ruralni turizam kao turizam koji uključuje široki spektar tema, aktivnosti, usluga i pogodnosti vezanih uz lokalni poljoprivredni način života, koje pružaju poljoprivrednici i lokalno ruralno stanovništvo kako bi privukli turiste na svoje ruralno područje i na taj način ostvarili dodatni izvor prihoda za svoju poslovnu jedinicu/gospodarstvo. On obuhvaća razne sadržaje boravka, od upoznavanja lokalnih prehrambenih proizvoda do aktivnosti vezanih uz kulturu, tradiciju, povijest i baštinu lokalnog stanovništva, noćenje na farmama, ekoturizam, kulturni turizam, avanturistički turizam, agroturizam, kao i aktivnosti na otvorenom prostoru i doživljaje koji su ostvareni u nena-rušenom ruralnom ambijentu³¹. Ruralni turizam je i skupni naziv za različite aktivnosti i oblike turizma koji se javljaju izvan gradova i onih područja na kojima se razvio masovni turizam³² odnosno za sve posebne oblike turizma u ruralnim područjima: turizam na seoskom gospodarstvu, lovni, ribolovni, ekoturizam, zdravstveni, športsko-rekreacijski, rezidencijalni (kuće za odmor), pustolovni, kamping turizam, nautički turizam, gastronomski, vinski,

29 Zhang, H., Song, H., Wen, L. & Liu, C. (2021). Forecasting tourism recovery amid COVID-19. *Annals of Tourism Research*, Volume 87, 103149, 1-16.

30 Vijeće Europe (1986). URL: <https://rm.coe.int/09000016809a7aa3>.

31 Tubić, D. (2019). *Ruralni turizam: od teorije do empirije*. Virovitica: Visoka škola za menadžment u turizmu i informatici u Virovitici

32 Demonja, D. & Ružić, P. (2010). *Ruralni turizam u Hrvatskoj s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima*. Zagreb: Meridijani.

kulturni turizam, vjerski turizam itd.³³ Ruralna područja se mogu definirati kao područja u kojima se ekstenzivno koristilo zemljište, osobito kroz poljoprivredu i šumarstvo, u kojem su pretežito manja naselja u kojima su priroda i građevine izrazito povezani te potiču stil života temeljen na uvažavanju okoliša u sprezi s vlastitim življenjem³⁴. Ruralni razvoj može se definirati kao sveukupno poboljšanje ekonomske i socijalne dobrobiti ruralnih stanovnika te institucionalnog i fizičkog okruženja u kojem žive. U današnje vrijeme koncept ruralnog razvoja postaje sve složeniji, nadilazi okvire ekonomske sfere i dovodi do sve većeg naglaska na nepretjeranom iskorištavanju prirodnih resursa i krajobrazu, kao i na poticanju i valorizaciji postojeće materijalne i nematerijalne imovine³⁵. Ruralna područja su specifična područja koja nastoje razviti turizam na temelju svojih posebnosti i autentičnosti te na karakteristikama ruralnih prostora³⁶.

Četiri ključna elementa koji obilježavaju ruralni turizam su prirodni ruralni resursi, ruralni način života, ruralno nasljeđe i ruralne aktivnosti. Turizam u ruralnim područjima potiče očuvanje ruralnog načina života, tradicije i običaja te unaprjeđuje kvalitetu poljoprivredne proizvodnje i života u cijelosti. Kroz navedeno se ostvaruje povećanje dohotka i rast životnoga standarda domicilnoga stanovništva, gospodarski rast i razvoj, očuvanje prirodnih i antropogenih resursa te zadovoljstvo i motivacija zaposlenika³⁷. Ruralni turizam uključuje niz aktivnosti i usluga koje organizira stanovništvo u ruralnim područjima na temelju elemenata koji karakteriziraju ta ruralna područja. Ponuda u ruralnom turizmu ne uključuje samo vidljive karakteristike prirode, arhitekture, folklora, gastronomije, već i one nevidljive, kao što su, primjerice, tradicionalno gostoprimstvo, običaji, kultura očuvanja prirode,

33 Starčević, K., Vojinović, Ž. & Glavaš, J. (2022). Intangible cultural heritage and their influence on financial results in rural tourism. *Economics of Agriculture*, Year 69, No. 2, 2022, 483-496.

34 Svržnjak, K., Kantar, S., Jerčinović, S. & Kamenjak, D. (2014). *Ruralni turizam – Uvod u destinacijski menadžment*. Križevci: Visoko gospodarsko učilište.

35 Ammirato, S., Felicetti, A. M., Raso, C., Pansera, B. A. & Violi, A. (2020). Agritourism and Sustainability: What We Can Learn from a Systematic Literature Review. *Sustainability* 2020, 12, 9575, 1-18.

36 Rudan, E. & Stipanović, C. (2021). Music in the tourism offering of rural regions (the case of eastern Croatia). *Europ. Countrys*. Vol. 13, 2021, No. 3, 685-696.

37 Smolčić Jurdana, D., Soldić Frleta, D. & Đedović, L. (2018). Obilježja turizma u ruralnom prostoru. *Novo vrijeme – vrijeme za ruralni turizam; New era – the era of rural tourism/ Smolčić Jurdana, Dora; Milohnić, Ines (ur.). Opatija, Sveučilište u Rijeci Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Opatija, 2018. 220-229.*

kultura komuniciranja, vjerovanja i legende lokalnog stanovništva različitih nacionalnosti i vjera koji su razvili specifičan način života na određenom području. Upravo taj doživljaj jedinstvene višedimenzionalne mreže života ostvaren kroz osobni kontakt s lokalnim stanovništvom čini ruralni turizam jedinstvenim. Važnost ruralnog turizma proizlazi iz interakcije poljoprivredne proizvodnje, proizvodnje tradicionalnih proizvoda, prezentacije tradicije, lokalne i tradicijske hrane i turističkih usluga³⁸. Turizam značajno utječe na revitalizaciju ruralnih područja i povećanje kvalitete života kroz izravne i neizravne utjecaje generiranjem efekata kao što su dodatni prihodi lokalnog stanovništva, priljev stranih valuta, povećanje investicija i zapošljavanja, čime potiče i osnažuje razvoj lokalnog gospodarstva. U trendovima turističke potražnje vidljiv je povećan interes turista za specifične oblike turizma među kojima ruralni turizam zauzima visoko mjesto³⁹. Ruralna područja privlačna su turistima zbog svojih specifičnih intrinzičnih ruralnih karakteristika u kojima mogu pobjeći od ubrzanog urbanog načina života i pronaći autentičnost i mir. Ruralna područja nude priliku za istraživanje i učenje, kao i za slobodno vrijeme. Stavljanjem ruralnih područja na raspolaganje ruralnom turizmu, lokalne zajednice mogu napredovati i započeti daljnji razvoj u zelenijem i održivijem smjeru⁴⁰. Važnost ruralnog turizma vidljiv je u interakciji poljoprivredne proizvodnje tradicionalnih proizvoda, prezentiranja tradicije, tradicijske gastronomije i turističkih usluga te korištenju postojećih resursa⁴¹.

Ruralni turizam ima svoje korijene u literaturi o turizmu od 1994. godine, kad su istraživači opisali ruralni turizam ne samo kao turističke aktivnosti koje se odvijaju u ruralnim područjima, već kao složen i višeslojni sektor turizma⁴². Autori koji propagiraju turizam kao strategiju razvoja ruralnog područja ističu da ruralna područja imaju specifičnu privlačnu snagu isprepletenu kulturom, povijesti, tradicijom, geografskim i etičkim obilježjima. Također, ruralni turizam se razvija lokalno bez ovisnosti o stranim

38 Vlahović, B. & Užar, D. (2019). The Role and Characteristics of Rural Tourism in Serbia: Case study of Vojvodina Region. *4th International Thematic Monograph - Modern Management Tools and Economy of Tourism Sector in Present Era*, 475-491.

39 Smolčić Jurdana, D., Soldić Frleta, D. & Đedović, L., op. cit.

40 Smolčić Jurdana, D. & Agbaba, R. (2022). Rural tourism perspectives: crisis as an opportunity. *5th International rural tourism congress Rural tourism: quality, sustainability, inclusiveness*/ Tubić, D. ; Bakan, R. ; Pleša Puljić, N. (ur.). Virovitica - Zagreb, Veleučilište u Virovitici, Hrvatska udruga za turizam i ruralni razvoj, 2022. 698-708.

41 Demonja, D. & Ružić, P., op. cit.

42 Chi, X., Lee, S. K., Ahn, Y. & Kiatkawsin, K. (2020). Tourist-Perceived Quality and Loyalty Intentions towards Rural Tourism in China. *Sustainability* 2020, 12, 3614, 1-19

poduzećima što osigurava prepoznatljivost i autentičnost ruralnog turističkog proizvoda⁴³. Ključni aspekti ruralnog turizma uključuju reprezentativne prirodne resurse, stvarno poljoprivredno gospodarstvo, razne turističke resurse i način života specifičan za ruralnu sredinu⁴⁴. Ruralni turizam revitalizira postojeću tradicijsku gradnju te baštini daje novu turističku namjenu. Pokušava na najbolji i najkvalitetniji način iskoristiti postojeće strukture bez granje novih kapaciteta⁴⁵. Rastuća ovisnost gospodarstava mnogih regija o turističkoj industriji dovela je do neumoljive promjene u percepciji mnogih ruralnih stanovnika. Rezultati istraživanja Demirović Bajrami, Radosavac, Cimbaljević, Tretiakova & Syromiatnikova⁴⁶ istaknuli su važnost zaštite onih elemenata koji mogu biti ugroženi razvojem turizma – prirodnih i izgrađenih krajobraza kao obilježja mjesta i svih ostalih čimbenika koji odražavaju karakter mjesta. Percepcija koristi od turizma odrazit će se na kvalitetu života stanovnika samo ako su stanovnici bili angažirani ili imali koristi od turizma. Poboljšanje lokalne infrastrukture i bolji imidž zajednice bile su značajne prednosti razvoja turizma koje mogu poboljšati kvalitetu života stanovnika. Porast ruralnih turista rezultira sveukupnim pozitivnim porastom potražnje i za lokalnom proizvodnjom hrane i zanatskim proizvodima, generirajući povećanje regionalne dodane vrijednosti⁴⁷.

Brojni autori navode različite pozitivne ekonomske i neekonomske učinke ruralnog turizma na poboljšanje života u ruralnim područjima^{48,49,50,51}.

43 Tubić, D., op. cit.

44 Adamov, T., Iancu, T., Pet, E., Popescu, G., Șmuleac, L., Feher, A., & Ciolac, R. (2023). Rural Tourism in Marginimea Sibiului Area—A Possibility of Capitalizing on Local Resources. *Sustainability* 2023, 15, 241, 1-23.

45 Svržnjak, K., Kantar, S., Jerčinović, S. & Kamenjak, D., op. cit.

46 Demirović Bajrami, D., Radosavac, A., Cimbaljević, M., Tretiakova, T. N. & Syromiatnikova, Y. A. (2020). Determinants of Residents' Support for Sustainable Tourism Development: Implications for Rural Communities. *Sustainability* 2020, 12, 9438, 1-16.

47 Testa, R., Galati, A., Schifani, G., Di Trapani, A. M. & Migliore, G. (2019). Culinary Tourism Experiences in Agri-Tourism Destinations and Sustainable Consumption—Understanding Italian Tourists' Motivations. *Sustainability* 2019, 11, 4588, 1-17.

48 Ružić, P. (2005). *Ruralni turizam*. Pula: Institut za poljoprivredu i turizam Poreč

49 Gannon, A. (1994). Rural tourism as a factor in rural community economic development for economies in transition. *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 2., No. 1-2, u Tubić, D., op. cit.

50 Smolčić Jurdana, D., Soldić Frleta, D. & Đedović, L., op. cit.

51 Hasanaj, P., Rudhani, L. H., & Terstena, A. (2022). The Impact Of Social Factors On The Sustainable Development Of Rural Tourism. *Quality - Access to Success*, Vol. 23 Issue 191, 10-20.

Izdvajaju generiranje potrošnje i multiplikacijski efekt turističke potrošnje, generiranje prihoda, posebno u stranoj valuti, povećanje primarne i preradbene poljoprivredne proizvodnje, stvaranje novih tržišta za poljoprivredne proizvode, razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti, očuvanje naselja i okoline, povećanje zaposlenosti, mogućnost ostvarivanja dodatnih prihoda, razvoj gospodarstva ruralnih područja, nove poslovne mogućnosti i poticanje ulaganja, povećanje kvalitete poslovanja, pružanje mogućnosti za inovacije i kreativnost, povećanje lokalnog znanja, podizanje svijesti stanovnika, očuvanje prirodnih osnova življenja, oplemenjivanje krajolika, podržavanje i čuvanje lokalnih obrta i vještina, oživljavanje tradicionalne arhitekture i baštine, revitalizaciju prirodnih, kulturnih i povijesnih resursa, očuvanje tradicijskih vrijednosti, očuvanje identiteta, osjećaj blagostanja, poticanje ravnopravnosti spolova, mogućnost za pozitivnu interakciju razmjenom kulture i kulturnih vrijednosti, obnavljanje starih i oblikovanje novih sadržaja i sl. Navedene aktivnosti utječu na prirodu i društvo u ruralnoj sredini i važni su čimbenici ruralnog razvoja. Turizam može unaprijediti lokalni život kroz bolju lokalnu infrastrukturu i zajedničke uređaje (radi održavanja turizma) koji mogu poboljšati zdravstvenu skrb, obrazovne resurse, mogućnosti zapošljavanja i razine prihoda. Turizam dodaje novu dinamiku tradicionalnom ruralnom životu na selima, širi horizonte seljana, smanjuje pritisak stanovnika na preživljavanje i poboljšava osobne odnose među seljanima⁵². Revitalizacija života u ruralnim područjima jedan je od pozitivnih učinaka koji proizlazi iz razvoja ruralnog turizma. On može postati pokretač i generator uspravane nacionalne ekonomije kroz diverzifikaciju ruralne ekonomije. Može osigurati dodatne prihode ruralnom stanovništvu, smanjiti nezaposlenost, migraciju stanovništva, poboljšati imidž države i smanjiti razlike u gospodarskom razvoju ruralnih i urbanih područja, koje su izrazito velike. Očuvanje i unapređenje okoliša, očuvanje prirodnih krajolika i povijesnih lokaliteta također su pozitivni učinci razvoja ruralnog turizma⁵³.

Razvoj turizma u ruralnim područjima može potaknuti povratak stanovništva, osobito jer nisu potrebna velika ulaganja za uključivanje lokalnog stanovništva u turističke aktivnosti, a potražnja za ruralnim turizmom

52 Zhuang, X., Yao, Y. & Li, J. (2019). Sociocultural Impacts of Tourism on Residents of World Cultural Heritage Sites in China. *Sustainability* 2019, 11, 840, 1-18.

53 Dašić, D., Živković, D. & Vujić, T. (2020). Rural tourism in development function of rural areas in Serbia. *Economics of Agriculture*, Year 67, No. 3, 2020, 719-733.

stalno raste⁵⁴. Također, ima za cilj riješiti neke probleme poput povratka migracija iz urbanih sredina u područje porijekla, povećati stabilnost aktivnog stanovništva kroz poboljšanje njegovih životnih uvjeta, osigurati uvjete za nove gospodarske i komercijalne aktivnosti, te zaštititi prirodni okoliš i lokalnu kulturu kao izvor za privlačenje turista. Turistički planeri moraju biti svjesni da će stanovnici podržati razvoj turizma ako vide da turizam donosi pozitivne promjene u njihovo lokalno gospodarstvo i/ili okoliš (te pozitivne promjene mogu biti nove poslovne prilike, kulturna razmjena, poboljšanje uvjeta okoliša, itd.). Stanovnici će podržati razvoj turizma ako se turistička politika temelji na poštenju, transparentnosti, potrebama zajednice i ako se stanovnicima pruže pouzdane informacije. Osim toga, planeri moraju pronaći pravi način za ravnu podjelu koristi od turizma između pojedinaca svih društvenih slojeva. Praćenje stavova i percepcija stanovnika treba provoditi dugoročno i kontinuirano⁵⁵.

Ekspanzija ruralnog turizma trend je koji je prisutan u većini zemalja Europe, a posljednjih godina zahvaća i hrvatsko ruralno područje. Ruralni turizam u Republici Hrvatskoj se počeo razvijati od Domovinskog rata, prvo kao poticanje razvoja kontinentalnog turizma, a zatim kao bitan činitelj razvoja ruralnog prostora⁵⁶. Ruralna područja u Republici Hrvatskoj imaju bogatu prirodnu i kulturnu baštinu te veliki potencijal za razvoj ruralnog turizma. Međutim, ruralni turizam karakterizira nerazvijena turistička ponuda, nedostatak smještajnih kapaciteta i opće turističke infrastrukture⁵⁷. Strategija razvoja održivog turizma⁵⁸ navodi da je ruralni turizam u Republici Hrvatskoj nisko percipiran i nedovoljno profiliran te da se većinom veže za kontinentalnu Hrvatsku i zaleđe u primorskim županijama. Ponuda ruralnog turizma je slabo razvijena, ali postoji veliki potencijal, osobito na području međunarodne konkurentnosti. Poduzetništvo u ruralnom turizmu

54 Soldić Frleta, D. (2015). Ekonomske prilike u ruralnim prostorima. Spodbujanje ruralnoga turizma / Poticanje ruralnog turizma (ured. Sedmak G., Smolčić Jurdana, D., Kociper T., Planinc, T.). Založba Univerze na Primorskem, Koper, Slovenija, (2015), 51 – 59.

55 Demirović Bajrami, D., Radosavac, A., Cimbaljević, M., Tretiakova, T. N. & Syromiatnikova, Y. A. , op. cit.

56 Svržnjak, K., Kantar, S., Jerčinović, S. & Kamenjak, D., op. cit.

57 Mičetić Fabić, M. & Šker, I. (2022). Development in rural tourism through entrepreneurial support institutions. *5th International rural tourism congress Rural tourism: quality, sustainability, inclusiveness*/ Tubić, D. ; Bakan, R. ; Pleša Puljić, N. (ur.). Virovitica - Zagreb, Veleučilište u Virovitici, Hrvatska udruga za turizam i ruralni razvoj, 2022. 138 – 151.

58 Strategija razvoja održivog turizma do 2030., op. cit.

slabo je razvijeno kao rezultat dugotrajnog procesa zanemarivanja ruralnih područja i usmjeravanja napora na obalni turizam u Hrvatskoj. Posljedično je nedovoljno razvijena tematska ponuda obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava i ne postoji sustavan pristup promicanju obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava. Ruralni turizam razvojem kontinentalnog turizma omogućuje razvoj novih turističkih destinacija⁵⁹.

Zaključak

Gössling, Scott i Hall⁶⁰ navode da krizu COVID-19 treba promatrati kao priliku za kritičko preispitivanje putanje turističkog rasta i propitivanje logike da veći broj dolazaka implicira veće koristi. Fletcher, Blanco-Romero, Blázquez-Salom, Cañada, Murray Mas & Sekulova⁶¹ tvrde da ponovno promišljanje turizma iz perspektive od-rasta može dodatno implicirati propitivanje ustaljenih praksi kao dio dublje razine transformacije sredstava za život i stilova života u skladu s postkapitalističkim načelima. Postoji hitna potreba da se ne vratimo uobičajenom poslovanju kada kriza završi, nego da iskoristimo priliku da se promisli o transformaciji globalnog turističkog sustava koja je više usklađena s ciljevima održivog razvoja. Ateljević⁶² poziva da se ne vraćamo u „normalno” koje je postojalo prije COVID-19, već da pružimo viziju kako svijet može evoluirati u nešto drugačije. Ruralni turizam je optimalan scenarij za razvoj ruralnih područja. Njegovo ishodište leži u ruralnoj tradiciji, kulturi, lokalnom stanovništvu i autohtonim proizvodima i uslugama. Revitalizacija ruralnih područja moguća je kroz turističku ponudu koja obuhvaća originalne usluge i proizvode koji su prepoznati i u inozemstvu. Kod planiranja razvoja ruralnog turizma treba voditi računa da se uvažavaju lokalna obilježja, da se osigura optimalna uporaba i očuvanje prirodnih resursa, da se poštuje društvena i kulturna autentičnost lokalne zajednice i

59 Smolčić Jurdana, D. (2015). Sustainable local economy: entrepreneurship in rural tourism. *Athens Jean Monnet Papers* 6, 2-20.

60 Gössling, S., Scott, D. & Hall, C. M. (2021). Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, 29:1, 1-20.

61 Fletcher, R., Blanco-Romero, A., Blázquez-Salom, M., Cañada, E., Murray Mas, I. & Sekulova, F. (2021). Pathways to post-capitalist tourism, *Tourism Geographies*, 25:2-3, 707-728.

62 Ateljević, I. (2020). Transforming the (tourism) world for good and (re)generating the potential 'new normal'. *Tourism Geographies*, 22(3), 467-475.

da se potiče očuvanje njihovih tradicionalnih vrijednosti⁶³. Ruralni turizam se oslanja na prirodne ljepote, autentičnost, očuvanu tradiciju i baštinu te njegov razvoj mora imati dugoročnu strategiju razvoja kako bi se očuvali svi njegovi resursi bez kojih se dovodi u pitanje kvaliteta usluga, konkurentnost i sam njegov opstanak⁶⁴. Ruralni turizam smatra se obećavajućom šansom za diverzifikaciju klasične morske destinacije i presretanje stranih turista koji traže nove destinacije u unutrašnjosti, gdje je turizam još uvijek nedovoljno razvijen⁶⁵. Posebnu pozornost treba posvetiti poboljšanju infrastrukture, institucionalnog okvira, marketinga i suradnje svih dionika na terenu⁶⁶. S obzirom na očekivani rast turizma postoji veliki optimizam za ruralni turizam. Brojne institucije, organizacije i akademski istraživači prepoznali su turizam kao potencijalno sredstvo gospodarskog razvoja, posebice ruralnih zajednica. Ruralni turizam može se promatrati kao element razvojne strategije za poboljšanje društveno-kulturne, gospodarske i ekološke dobrobiti ruralnih područja⁶⁷. Ruralni turizam također može pridonijeti povratku izbjeglica i prognanika u Hrvatsku. Pripadnici nacionalnih manjina koji su tijekom Domovinskog rata napustili Hrvatsku mogu obnoviti/adaptirati svoje domove u ruralnim područjima i ponuditi turistima pogled na ruralni život kakav je bio prije rata u tim krajevima. Ruralna područja nude nove mogućnosti za zaradu kao što je bavljenje ruralnim turizmom što može potaći povratak stanovništva u ruralne krajeve. Ova pandemija stvorila je promjene koje mogu imati dalekosežne posljedice za budući razvoj turizma u cjelini. Ovo je naša prilika da odbacimo stare neodržive prakse i stvorimo bolju budućnost za turizam i društvo.

63 Smolčić Jurdana, D., Soldić Frleta, D. & Đedović, L., op. cit.

64 Kljaić Šebrek, J. (2020). *Mjerenje kvalitete usluga u ruralnom turizmu: primjena modificiranoga RURALQUAL modela*. Doktorska Disertacija. Rijeka: Sveučilište u Rijeci

65 Peira, G., Longo, D., Pucciarelli, F. & Bonadonna, A. (2021). Rural Tourism Destination: The Ligurian Farmers' Perspective. *Sustainability* 2021, 13, 13684, 1-15.

66 Vaishar, A. & Štastná, M. (2020). Impact of the COVID-19 pandemic on rural tourism in Czechia Preliminary considerations. *Current Issues in Tourism*, 25(2), 187–191.

67 Hamarneh, I. (2019). Development of rural tourism in the Czech republic: case study of the South Bohemian region, u Klímová, V., Žitek, V. (ur.) *22nd International Colloquium on Regional Sciences. Conference Proceedings*. Brno: Masaryk University Press, 561-567.

PERSPECTIVES OF TOURISM DEVELOPMENT IN THE POST-PANDEMIC PERIOD

Summary: The COVID-19 pandemic has significantly affected all aspects of human life, including tourism. Tourists turned to nature, rural areas and shorter trips, and a growing trend in demand for rural tourism was noticed. There are numerous positive economic and non-economic effects of rural tourism on improving life in rural areas. The development of tourism in rural areas encourages the preservation of natural rural resources, the rural way of life, traditions and customs. Rural areas offer new opportunities for earning, such as engaging in rural tourism, which can encourage the return of the population to rural areas. Rural tourism can also contribute to the return of refugees and exiles to Croatia and is an optimal scenario for the development of rural areas.

Keywords: pandemic, rural tourism, return of the population

UDK 338.482(497.5)

Janko Veselinović¹

MOGUĆNOSTI SARADNJE POVRATNIČKIH OPŠTINA SA SRPSKOM VEĆINOM U REPUBLICI HRVATSKOJ U CILJU RAZVOJA TURIZMA

Sažetak: U radu se razmatraju mogućnosti saradnje opština sa srpskom većinom u Hrvatskoj u oblasti turizma, kao jednog od ekonomskih uslova održivosti i razvoja. Analizirane su opštine Dvor, Gvozd – Vrginmost, Vrhovine, Donji Lapac, Ervenik i Biskupija. Rad je obuhvatio još neke opštine sa značajnim brojem stanovnika srpske manjine poput Gračaca, Udbine, Obrovca i Vojnića. Predmet analize se prirodna i kulturna dobra koji bi veći značaj bio u funkciju raznih oblika turizma, posebno ruralnog. Valorizuju se tradicionalni način života u tim krajevima kao jedan od činilaca modernih oblika turizma, kojima je prednost čista priroda i izolovanost od svakodnevnih gradskih gužvi.

Ključne reči: povratničke opštine, srpska većina, razvoj, turizam, Hrvatska

Uvod

Osim pojedinih opština u Slavoniji i Baranji, u kojima živi većinsko srpsko stanovništvo ili u kome ono ima značajan udeo, kao što je Vukovar, u Hrvatskoj, na području bivše Republike Srpske Krajine, postoji osam opština sa srpskom većinom i približno tom broju sa značajnim učešćem srpskog življa u broju stanovnika. Srbi su većinsko stanovništvo u Dvoru, Gvozd (ranije Vrginmost), Krnjaku, Vrhovinama, Donjem Lapcu, Erveniku, Kistanjama i Biskupiji. Njihovo značajno učešće u ukupnom broju stanovnika je u osam opština: Glina, Petrinja, Vojnić, Gračac, Udbina, Kostajnica, Obrovac i Plitvička Jezera. Broj stanovnika srpske nacionalnosti u Hrvatskoj

1 Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, veselinovic.janko@gmail.com

značajno opada. Na popisu 2011. godine u Hrvatskoj je živelo 186.633 Srba ili 4,4 posto, a na posljednom popisu 3,2 posto od ukupnog broja stanovnika ili 123.892.² Broj stanovnika opada u celoj Hrvatskoj, ali zbog starosti i iseljavanja brže opada broj Srba u Hrvatskoj. O pokazateljima za Hrvatsku vidite u radu Daniele Arsenović³, a o primeru Banije više videti u radu Filipa Škiljana⁴ i mikro primeru za obrovački kraj u radu Snježane Mrđa.⁵ Opštine koje imaju srpsku većinu su male opštine od onih sa približno 800 stanovnika, kao što su Vrhovinama i Erveniku do onih “većih” sa oko 2.000 stanovnika kao što su Dvor i Gvozd. Dajemo osnovne podatke o šest opština koje su predmet naše detaljnije analize. Nakon toga izložićemo pojedinosti i o opštinama koje bi mogle da budu uključene u saradnju radi jačanja turizma.

Osnovni podaci o opštinama

Dvor

Opštine Dvor sa površinom od 505 kvadratnih metara danas je treća po veličini u Hrvatskoj. To je jedna od svega nekoliko opština u državi koje nisu deljene i smanjene u odnosu na teritoriju koju su obuhvatale u vreme kada je Hrvatska bila u sastavu Jugoslavije. Na tako velikom prostoru danas živi oko dve hiljade ljudi, što je tek jedna sedmina od broja žitelja opštine u vreme popisa stanovništva 1991. godine. Po nacionalnom sastavu, 63 procenta današnjeg stanovništva čine Srbi, a 30 posto Hrvati. Jasno je da je i taj odnos značajno promenjen u odnosu na stanje iz 1991. godine, kada su Srbi u opštini Dvor činili 83 posto stanovništva, a Hrvati svega sedam procenata.

Gvozd (Vrginmost)

Vrginmost je sedište opštine Gvozd u Sisačko-moslavačkoj županiji. Na području opštine živi približno 2000 stanovnika, od kojih je oko 63 posto Srba, a 35 procenata čine Hrvati. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine,

² <https://www.veritas.org.rs/slobodna-dalmacija-17-12-2023-u-nepunih-sto-godina-broj-srba-u-hrvatskoj-smanjio-se-cak-sest-puta-evo-zbog-cega-se-to-dogodilo/> preuzeto 24.10.2024.

³ <https://chdr-ns.com/pdf/Daniela-Arsenovic-Demografske-promene-stanovnistva-srpske-nacionalne-pripadnosti-u-Hrvatskoj.pdf>

⁴ <https://chdr-ns.com/pdf/Filip-Skiljan-Demografska-slika-naselja-srpske-nacionalne-manjine-na-baniji-izmedu-1991.-i-2011.godine.pdf>

⁵ <https://chdr-ns.com/pdf/S.-Mrdjen-Promjene-u-demografskoj-slici-obrovackog-kraja-nakon-1991.pdf>

na području opštine Vrginmost živelo je blizu 18.000 stanovnika, od kojih se više od 90 posto izjašnjavalo kao Srbi. Nekadašnja opština Vrginmost je danas podeljena na tri opštine - Gvozd, Topusko i Lasinje. Opštinu Gvozd čine Vrginmost i još osamnaest naselja, na površini od 212 kvadratnih kilometara. Opština se nalazi u prelaznom pojasu između Banije i Korduna, ispod Petrove gore, koja predstavlja neku vrstu prirodne granice između ove dve oblasti.

Vrhovine

Vrhovine se nalaze u Ličko-senjskoj županiji, a ranije su u celosti pripadale opštini Otočac. Sedište opštine je u mestu Vrhovine, a njena ukupna površina iznosi 220 kvadratnih kilometara. U opštini Vrhovine živi manje od 700 stanovnika, većinom Srba, starije životne dobi. I Vrhovine se suočavaju sa izrazitom dopopulacijom stanovnika, zbog čega ova opština danas ima upola manje žitelja nego pre samo dvadesetak godina.

Donji Lapac

U današnjoj opštini Donji Lapac živi oko 1.200 stanovnika, od kojih je 950 Srba, dok su ostalo Hrvati, uglavnom doseljeni iz Bosne 1995. godine. Opština pripada Ličko-senjskoj županiji i zauzima površinu od 340 kvadratnih kilometara.

Ervenik

Područje opštine Ervenik u Šibensko-kninskoj županiji je ranije u celosti pripadalo opštini Knin. Današnju opštinu čini pet naseljenih mesta – Ervenik, Oton, Mokro Polje, Radučić i Pađene – u kojim živi oko 800 stanovnika, uglavnom Srba (više od 95 %). U samom mestu Ervenik danas stalno prebiva oko 200 ljudi, što je jedva jedna osmina od broja stanovnika po popisu iz 1991. godine.

Biskupija

Biskupijsku opštinu čini osam sela na području Kosova polja. Ovo područje je pripadalo kniskoj opštini, a sada je samostalna jedinica lokalne samouprave u Šibensko-kninskoj županiji koja prema zvaničnim podacima broji 1177 stanovnika, što je znatno manje od broja stanovnika 1991. godine, kada je u ovim mestima popisano 5500 ljudi. Srbi čine više od 80 procenata stanovništva opštine, dok Hrvata ima bezmalo 15 %.

Navedene opštine, kao i opštine Krnjak i Kistanje su područja koja su u avgustu 1995. godine praktično ostala bez stanovništva i u kojima se privredni život nije značajnije obnovio ni posle povratka srpskih izbeglica u poslednjim godinama prošlog i prvim godinama ovog veka. Takođe, područje Like i severne Dalmacije se godinama unazad suočava sa izrazitom depopulacijom i starenjem stanovništva, kao i emigracijom koja je posebno izražena posle ulaska Hrvatske u Evropsku uniju (EU) i otvaranjem tržišta radne snage u zapadnoevropskim zemljama za državljane nove članice EU. Sve to determiniše izrazito ekstenzivnu privrednu aktivnost u opštinama sa većinskim srpskim stanovništvom ili opštinama sa značajnim udelom srpskog stanovništva.

Zbog nedovoljnog broja stručnog kadra i mlađih ljudi otežano je započinjanje uslužnih delatosti, a naročito turističke. Prirodni objekti i pojave u prostoru nastali radom endogenih i egzogenih sila predstavljaju vrednosti koje se, u zavisnosti od privlačnosti, mogu turistički valorizovati. Resursi imaju veliki značaj za razvoj turizma na jednom području. Gotovo je nemoguće govoriti o mogućnosti razvoja turizma neke destinacije ukoliko ona ne raspolaže razvojnim resursima. Međutim, samo postojanje resursa ne znači da su ispunjeni svi uslovi za razvoj turizma, već da je ispunjen samo jedan od glavnih uslova. Resursi su osnova za razvoj turizma a da li će doći do razvoja ove privredne delatnosti, zavisi od toga kako će se raspoloživi turistički resursi iskoristiti i na koji način će biti transformisani u turističke atrakcije.⁶ Slično je i sa kulturnim vrednostima jer i njihovo postojanje nije garancija za razvoj turizma. To je samo jedan od uslova za razvoj turizma, a da li će se on i dogoditi zavisi od toga kako će se ti resursi iskoristiti i na koji način će se transformisati u turističke atrakcije.

Slobodno možemo reći, što ćemo potvrditi u narednim analizama, da ove opštine imaju prirodne i kulturne resurse, ali da je za njihovo iskorišćavanje nužna aktivnost kako bi oni postali turističke atrakcije čime bi se doprinelo razvoju turizma kao privredne grane u njima. Jedan od modela za aktiviranje tih resursa je saradnja povratničkih opština sa srpskom većinom i sa značajnim udelom srpskog stanovništva u njima sa ciljem udruživanja ljudskih, stručnih i materijalnih resursa radi aktiviranja turističkih resursa.

U opštini Dvor izdvajaju se dva prirodna resursa - planina Zrinjska gora i reka Una.

6 Kovačević, B. (2020). Prirodni resursi u turizmu. Visoka poslovna škola strukovnih studija Novi Sad. ISBN 978-86-7203-166-9

Zrinska gora se nalazi u Sisačko-moslavačkoj županiji i prostire se na više od 30.000 ha između gradova Gline, Petrinje i Hrvatske Kostajnice, odnosno opština Dvor i Donji Kukuruzari. Predstavlja šire brdovito područje između reka Kupe, Save, Une, Gline i Glinice. Reljef Zrinske gore je razgranat i čini ga više relativno zasebnih celina: Zrinska gora, pobrđe Trgovske gore ili Bužimske i pobrđe Hrastovičke gore. Drugi, u najvećoj meri neiskorišćeni prirodni potencijal, je reka *Una* je desna pritoka Save, a ukupna površina njenog sliva na području Republike Hrvatske je 616 km². Dužina celog toka reke Une je 215 km, a dužina njenog toka u Hrvatskoj iznosi 105 km. Širina toka je od 10 do 100 m, a dubina od jednog do šest metara. Najveća leva pritoka Une je Žirovnica koja se uliva u Unu kod Dvora. Leve pritoke Une unutar područja predviđenog za zaštitu su takođe: Svinjca uzvodno od Dvora, Lješnica (Dvor), Čatlan, Divuša (kod Kuljana), Volinjski potok, Kamešnica, Mliniski potok uzvodno od Kostajnice, Kostajničica, Selečka i Palačak. Obzirom da dolina Une u Sisačko-moslavačkoj županiji u celosti čini granicu između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, ona ima veliki međunarodni značaj, a njeno dugoročno očuvanje moguće je jedino kroz prekograničnu saradnju. Reka Una može biti poveznica za saradnju ne samo za opštine u Hrvatskoj, već i za opštine u Bosni i Hercegovini.

U povratničkoj opštini Dvor na Uni kao značajna kulturna dobra izdvojeni su crkva sv. Magdalene, koja je sagrađena u 4. veku, rudnik gvožđa i bakra Bešlinac, koji je najviše eksploatisan u prošlom veku i Stari grad, koji je izgrađen 1302. godine.

U opštini Gvozd, poznatija kao Vrginmost, kakav je naziv opština imala do Oluje, izdvaja se Petrova gora koja čini izdvojeni dinarski gorski masiv koji je oblikovan tektonskim pokretima (izdizanje) tokom alpskog nabiranja (s vrhuncem u neogenu). Prostire se na području Karlovačke i Sisačko-moslavačke županije. Površina zaštićenog područja iznosi 2.735 ha (ukupno). Petrova gora je 1969. godine stavljena pod zaštitu kao „značajni krajobraz Petrova gora“, jedno od najlepših i najbolje očuvanih gorskih šumskih predela Republike Hrvatske. Područje „Petrova gora“ zaštićeno je zbog očuvanja šumskog staništa (njegove celovitosti i prirodnog sastava šumskih zajednica), potočnih dolina, pejzažnih i kulturno-istorijskih vrednosti u svrhu održivog razvoja, te za potrebe turizma i rekreacije. Na Velikom Petrovcu je danas zapušteni spomenik i memorijalni centar, a na Malom Petrovcu ruševina samostana koji je najvjerojatnije sagrađen krajem 13. veka, na temeljima rimskog utvrđenja.

Najznačajniji prirodni potencijal Opštine Vrhovine je Nacionalni park Plitvička jezera koji je proglašen zaštićenim područjem 1949. godine, a na UNESCO-vu listu svetske prirodne baštine upisan je 1979. godine. Područje njegovog značaja za turizam već dugo prelazi nacionalne granice, što se ogleda i u strukturi posetilaca, koju većinom čine strani turisti. U 2001. godini park je posetilo više od pola miliona ljudi. Rastući trend se nastavlja, pa je zabeležen podatak da je 2005. godine prešao brojku od 850 000 posetilaca. Nacionalni park Plitvička jezera je ostvario rekordan broj posetilaca 2018. godine, kada je ovu jedinstvenu destinaciju posetilo 1.796 670 ljudi. Globalna pandemija virusa COVID-19 uticala je na drastičan pad broja turista za 2020. i 2021. godinu. U 2022. godini zabeleženo je 1.160.884 turista što je porast od 44,2% u odnosu na 2021. godinu. U povratničkoj opštini Vrhovine, kao značajna kulturna dobra izdvojeni su crkva sv. Arhangela Mihajla i crkva sv. Petra i Pavla. Crkva svetog Arhangela Mihaila u Vrhovinama izgrađena je 1764. godine i spada u najstarije zidane crkve u Lici. Značajan deo opštine nalazi se na području Nacionalnog parka Plitvice.

Štrbački buk na reci Uni je najveća prirodna atrakcija opštine Donji Lapac, a njegov nastanak se vezuje za tektonska pomeranja i stvaranje sedrenih naslaga. Reka Una u gornjem toku, od izvora do Bihaća ima obeležja prave planinske reke sa ukupnim padom skoro 3 m po kilometru. Una je gotovo celim uzdužnim profilom kaskadna reka, dok se u neposrednoj blizini vrela Une nalazi prvi slap visok 10 m. Kod Martin Broda se nalazi najveći unski slap i vodopad, gde se preko sedrene prečage visoke 54 m, na odseku od 100 m, prosečno preliva 63 m³/s vode. Ovaj vodopad nosi naziv Veliki slap, a u narodu je poznat još po imenu Bukovi na Uni. Nizvodno od Martin Broda, je najatraktivniji slap Štrbački buk, koji se sastoji iz tri bigrena odseka širine 40 m, a visine 25 m. U povratničkoj opštini Donji Lapac, kao značajna kulturna dobra izdvojeni su zgrada starog hotela "Ozeblin" i crkva sv. Ilije. Zgrada starog hotela "Ozeblin" se nalazi u centru naselja, na raskrsnici, gde svojim proporcijama formira i artikulira jedan od uglova. Izgrađena je 1912. godine, u stilu secesije i predstavlja redak i vredan primer građevine izgrađene u stilu secesije na području Like.

Bilušića buk na reci Krki je prirodni dragulj Opštine Ervenik. Prvi je od sedam slapova reke Krke, nalazi se u kanjonu, 16 km nizvodno od izvora, a 9 km od Knina. Bučan i slikovit slap visok je 22,4 m, dug 300 m, širok oko 100 m. Reka se u svoj svojoj snazi preliva preko njega tokom cele godine. Slap je bogat sedrenim oblicima kao što su brade i polupecine.

Nizvodno od buka nalaze se niske barijere, a ispod njih, gdje se reka širi i tok smiruje, sedrena ostrva i pragovi. Okružen je bujnim submediteranskim rastinjem, dok stene slapa nastanjuje bogata mahovinska vegetacija. Na području Bilušića buka nalaze se vodenice (mlinice), stupe i valjavice. Tu je i nekoliko speleoloških objekata, od kojih je najznačajniji Sedrena špilja iza mlina, duga 124 m (<https://www.npkrka.hr/hr/prirodna-bastina/slapovi/bilusica-buk/>).

Bilušića buk je nekada bio poznat po brojnim mlinovima, stupama za obrađivanje vune i valjavicama za pranje sukna. Nažalost, danas su sačuvani samo jedna valjavica i dva mlina, a u povratničkoj opštini Ervenik, kao značajna kulturna dobra izdvojeni su mlinice, arheološki lokalitet Mokro polje, kao i crkva Radučić iz 14.veka. Objekat je jasno vidljiv na putu prema vidikovcu na severnoj strani slapišta.

Područje opštine Biskupija bogato je vodom, odnosno jezerima koja su prosečne dubine jedanaest metara a koja nastanjuju šarani, amuri, klenovi i bjelice. Rečica Kosovčica je mala reka, leva pritoka Krke, duga 12,5 km. Izvire u zapadnom podnožju planine Kozjak, u jugoistočnom delu Kosovog polja nedaleko od sela Riđani, a zatim teče kroz polje, prema severu. Rečica Kosovčica preseca gotovo celo polje čineći ga plodnim. Ovde se nalaze i brojni izvori koji su život ovdašnjih ljudi oduvek činili lakšim i boljim (Plan ukupnog razvoja općine Biskupija, 2020).

U neposrednoj blizini Opštine Biskupija nalazi se Slap Topoljski buk ili Krčić – izvor reke Krke koji predstavlja svetski fenomen – mesto gde jedna reka (reka Krčić) slapom završava u izvoru druge reke Krke. Slap Krčić (Topoljski buk) se nalazi tri kilometra od grada Knina. Pored kninske tvrđave slap Krčić je omiljena i najveća atrakcija grada.

U opštini Biskupiji, izdvojeni su ostaci pet srednjovekovnih crkava i arheološki lokalitet iz rimskog perioda. Crkve su iz predromaničkog perioda, kao štoje su crkva sv. Marije na položaju Crkvina, crkva nazvana Stupovi ili sv. Cecilija na položaju Cecela, crkva na položaju Lopuška glavica, crkva na Bukokorovića podvornici i crkva kod pravoslavne crkve sv. Trojice. Biskupija se u prošlosti nazivala “Pet crikvah na Kosovi”. To ime se spominje i u „Ljetopisu popa Dukljanina“, delu koje je nastalo u drugoj polovini 12. veka.

Opština Kistanje naslanja se na Nacionalni park Krka, a svakako jedna od turističkih atrakcija je manastir Krka, koji je sagrađen davne 1350. godine.

Opština Krnjak leži na rijeci Korani, a jedna od pogodnosti za razvoj turizma je i blizina Nacionalnog parka Plitvička jezera.

Grad Glina poznata je turistička destinacija, posebice po svojoj bogatoj kulturnoj baštini. Grad leži na reci Glini. U gradu se nalazi Muzej Gline koji sadrži izložbe o povijesti grada, ali i regije. Muzej je smješten u palači iz 16. stoljeća, a sadrži i knjižnicu s preko 10.000 svezaka. U gradu se nalazi i crkva Svetog Nikole, koja sadrži niz vjerskih relikvija, uključujući i komadić pravog križa. Crkva je sagrađena u 14. stoljeću i najstarija je građevina u gradu.

Petrinja uz reke Petrinjčicu i Kupu ima ozbiljne mogućnosti za daljnji razvoj turizma, pogotovo ruralnog turizma.

Opština Vojnić ima Petrovu goru kao pokretač turizma. Na Petrovoj gori je i oštećeni spomenik ustanka naroda Banije i Korduna čiji je autor kipar Vojin Bakić.

Hrvatska Kostajnica podno Zrinjske gore i na reci Uni mesto je sa značajnim turističkim potencijalom. Okružena kestenovim šumama poznata je i po "Kestenijadi".

Opština Gračac, po površini jedna od najvećih opština u Hrvatskoj, ima značajan turistički potencijal u Cerovačkim pećinama, kao najvećim pećinskim sistemom u Hrvatskoj, a 2023. godine je infrastrukturno uređen da može da prima posetioce.⁷ Tu je i umjetno jezero Štikada,⁸ raj za oči, a posebno interesantno za ribolovce.

Udbina graniči sa opštinom Plitvička jezera i to je jedan od oslonaca turizma. Ima i svoje potencijale. Tu je Park šuma Laudonov gaj, krajobraz "Bijeli Potoci – Kamensko" i Park prirode Lička Plješevica⁹.

Grad Obrovac ima zasigurno najveće potencijale kada je turizam u pitanju. Pored Karinskog mora Obrovac ima četiri turistički atraktivne rijeke: Zrmanju, Krupu, Krnjezu i Karišnicu. Od kulturnih znamenitosti možemo pomenuti manastir Krupu iz 1317. godine, Cvijinu glavicu, ostaci naselja iz rimskog perioda, tvrđavu, odnosno kaštel Fortica.

Opština Plitvička jezera koja je naziv dobila po glavnom turističkom brendu Plitvičkim jezerima koji je nacionalni park i kojega godišnje poseti oko 1,5 miliona turista.¹⁰

7 <https://cerovacke-spilje.hr/novosti> (pristupljeno 26.10.2024)

8 <https://gracac-info.com/jezero-stikada/>

9 OPĆINA UDBINA – Poslovni turistički vodič (<https://www.tourist-ad-guide.com/opcine/opcina-udbina/>)

10 <https://www.plitvickivjesnik.hr/vijesti/turisticki-boom-utjecaj-posjecenosti-nacionalnog-parka-plitvicka-jezera-na-broj-nocenja-u-regiji#:~:text=S%20obzirom%20na%20gotovo%20milijun%20i%20500%20tisu%C4%87a,no%C4%87enja%20u%20op%C4%87ini%20Plitvi%C4%8Dka%20Jezera%20te%20okolnim%20op%C4%87inama.>

Knin u kome danas živi oko 20 procenata Srba takođe brojne turističke atrakcije. Neke od njih su Kninska tvrđava na brdu Spas iznad grada koja vuče korene još iz rimskog doba. Između Knina i Biskupije je slap Krčić ispod kog izvire reka Krka. U okolini grada su brojne znamenitosti, a u blizini je Nacionalni park Krka.

Mogućnosti saradnje

Na ovim područjima moguće je razvijanje raznih oblika turizma. Moguće je razvijanje izletničkog turizma¹¹, sporog turizma¹², verskog turizma¹³, planinarenja, konjičkog turizma, agro turizma¹⁴, herbalnog turizma¹⁵, kulturnog i kreativnog turizma¹⁶, avanturističkog¹⁷, vinskog¹⁸, a posebno ruralnog turizma¹⁹, a u okviru njega i slow food turizma²⁰ i pararelnog razvoja organske proizvodnje²¹. Svakako da bi ova saradnja bila moguća ukoliko bi u okviru strateškog planiranja²² ovi vidovi turizma i moguća saradnja bili ugrađeni u osnove budućih planova.

11 <https://chdr-ns.com/pdf/Tatjana-Pivac-Tamara-Bozovic-Stanje-i-mogucnosti-za-razvoj-izletnickog-turizma-na-podrucju-Dalmatinske-Bukovice-i-Ravnih-Kotara-zasnovanog-na-kulturnim-motivima.pdf>

12 <https://chdr-ns.com/pdf/Tamara-Bozovic-Tatjana-Pivac-Spori-turizam-kao-prilika-za-revitalizaciju-napustenih-ruralnih-podrucja-u-Severnoj-Dalmaciji.pdf>

13 Snezana-Besermenji-Ivana-Blesic-Trzisna-privlacnost-manastira-Krupe.pdf (<https://chdr-ns.com/naucni-radovi/>)

14 <https://chdr-ns.com/pdf/Zeljko-Vasko-Agroturizam-na-povratnickim-porodicnim-poljoprivrednim-gazdinstvima-kao-osnova-razvoja-ruralnog-turizma-u-Sjevernoj-Dalmaciji.pdf>

15 <https://chdr-ns.com/pdf/Ivana-Blesic-Tatjana-Pivac-Potencijali-razvoja-herbalnog-turizma-u-Severnoj-Dalmaciji.pdf>

16 <https://chdr-ns.com/pdf/Tatjana-Pivac-Ivana-Blesic-Mogucnosti-za-razvoj-kreativnog-turizma-u-ruralnim-podrucjima-Bukovice.pdf>

17 <https://chdr-ns.com/pdf/Tatjana-Pivac-Ivana-Blesic-Mogucnosti-za-razvoj-kreativnog-turizma-u-ruralnim-podrucjima-Bukovice.pdf>

18 Tatjana-Pivac-Snezana-Guzvica-Vinski-turizam-severne-Dalmacije.pdf (<https://chdr-ns.com/naucni-radovi/>)

19 <https://chdr-ns.com/pdf/Janko-Veselinovic-Milica-Veselinovic-Razvoj-ruralnog-turizma-na-podrucju-Severne-Dalmacije-kao-sansa-za-povratak-i-pomirenje-nakon-ratnih-sukoba.pdf>

20 <https://chdr-ns.com/pdf/Tamara-Bozovic-Bojana-Glisic-Pokret-slow-food-kao-moguca-perspektiva-razvoja-ruralnog-turizma-u-obrovackoj-Bukovici.pdf>

21 <https://chdr-ns.com/pdf/Mirela-Tomas-Simin-Zoran-Njegovan-Organska-proizvodnja-dodata-vrednost-u-agroturizmu.pdf>

22 Planiranje i problemi privrednog razvoja Zoran Njegovan

U ovoj oblasti postoji više mogućih vidova saradnje opština sa srpskom većinom ili opština u kojima srpska populacija čini značajan udeo.

Prvi oblik saradnje mogao bi da bude u oblasti kadrovskog osnaživanja, koje bi moglo da znači da više opština koristi iste kadrove, koji bi bili u mogućnosti da planiraju, razvijaju i realizuju projekte u oblasti turizma. To bi značilo smanjenje troškova i mogućnost angažovanja kvalitetnih kadrova koji bi iznitalazili najbolja rešenja, koja mogu da se implementiraju u ovim opštinama.

Druga mogućnost saradnje je u realizaciji turističkih ruta koje bi obuhvatale sve ili neke od ovih opština. One bi se mogle ticati raznih oblika turizma, od planinarenja, verskog turizma, sporog turizma, seoskog turizma i sl. Turistima bi mogle biti interesantni aranžmani koji bi obuhvatali dalmatinske manastire Krupu²³, Krku, Dragović. Zanimljiva ruta bi da se sprovede kroz obilazak mesta u kojima su se rodile ili živele znamenite ličnosti tog kraja. Jedna od njih je Nikola Tesla. Ruta "Putevima Nikole Tesle" pored posete memorijalnom centru²⁴ u Smiljanu, kod Gospića gde je Tesla rođen, a zanimljivo bi bilo da se obiđu i grobovi njegovih predaka. Tako se u gračačkoj opštini, u selu Tomingaju, nalaze, još očuvani, spomenici oca Nikoline majke, pravoslavnog sveštenika Nikole Mandića (1800-1863) i Sofije Mandić, rođene Budisavljević, iz Gračaca. Po Sofinom dedi Tomi Mandiću, pravoslavnom svešteniku, selo je dobilo ime Tomingaj. Zanimljivo je da je iz šire porodice Budisavljević i Jovanka Budisavljević, supruga Josipa Broza Tita, koja je rođena u selu Pećani, opština Udbina. Grobovi roditelja Nikole Tesle su u naselju Jasikovac u Gospiću. Spomenik im je podigao upravo sin Nikola. Pored Nikole Tesle još je znamenitih ličnosti čiji je život vezan za ove opštine. Srpski prosvetitelj i prvi ministar prosvete Srbije Dositej Obradović prvi novac, da bi preživeo, zaradio je u Dalmatinskoj zagori radeći kao učitelj u školama. Boravio je i u manastiru Krupa. U selu Orlić, opština Biskupija, napisao je svoju "Bukvicu".²⁵

Janković Stojan i njegov potomak, pisac, Vladan Desnica su deo srpske istorije, ali svakako i jedna od mogućih okosnica u turističkim rutama koje su okrenute ka kulturnom turizmu. Odredišta su Dvori Janković Stojana u Islamu Grčkom u kojima postoji i muzej, Obrovac, kao i Zadar u kome je Desnica najviše stvarao.

23 <https://chdr-ns.com/pdf/Snezana-Besermenji-Ivana-Blesic-Trzisna-privlacnost-manastira-Krupe.pdf>

24 [Memorijalni centar „Nikola Tesla” Smiljan](#)

25 <https://srbi.hr/neraskidiva-veza-dositeja-obradovica-i-dalmatinskih-srba/>

Stvaranje klastera je još jedna od mogućnosti saradnje koja bi mogla biti potaknuta od lokalnih samouprava, a realizovana od individualnih proizvođača ili pružaoca usluga. Udruživanje kroz klastere poput klaster seoskih turističkih domaćinstava, klastera pčelara, klastera kozara²⁶, ovčara ili klaster starih zanata samo su neke od mogućnosti.

Jedna, naročito u vremenu digitalizacije, važna sfera povezivanja je u oblasti stvaranja regionalnih digitalnih habova za ruralne sredine²⁷. Jedan od najvećih strukturno razvojnih problema ruralnih područja širom Evrope jeste brzo smanjivanje seoskog stanovništva, odnosno depopulacija sela. Istovremeno, modernizacija i digitalne transformacije predstavljaju inovativna rešenja za usporavanje ovih demografskih trendova. Pametna sela (Smart Villages) je koncept koji ima za cilj unapređenje kvaliteta života u ruralnim oblastima kako bi se došlo do bolje preraspodele stanovništva između seoskih i gradskih naselja. Glavna ideja koncepta je podstaći ljude da preuzmu inicijativu i pronađu rešenja kako bi se prilagodili savremenim promenama. Ovo uključuje podršku za različite oblike lokalne saradnje ili upotrebu digitalnih tehnologija.

Aktivno starenje²⁸ kao mera celoživotnog rada, koja se realizuje u nekim razvijenim zemljama je, moglo bi se reći, iznuđena mera za povratničke sredine. Edukacija i aktiviranje starijih osoba za rad u pojedinim sferama turizma (stari zanati, izvorna kuhinja, aktiviranje mlinova) mogla bi biti jedna od poveznica za saradnju ovih opština.

Mogući oblik saradnje je formiranje zajedničkih turističkih zajednica tamo gde je to zbog teritorijalne udaljenosti racionalno.

Zaključak

U povratničkim opštinama sa srpskom većinom ili značajnijim udelom u stanovništvu u Republici Hrvatskoj postoje uslovi za bavljenje turizmom, ali su evidentne i prepreke za značajnije pokretanje turističkih delatnosti. Prirodni resursi i turističke atrakcije, kao i kulturni resursi bi bili interesantni turistima. Prepreke za početak ili razvijanje turističke delatnosti se ogledaju

²⁶ <https://chdr-ns.com/pdf/Janko-Veselinovic-Zoran-Njegovan-Klasteri-kao-mogucnost-efikasnog-udruzivanja-kozara-u-Obrovcu.pdf>

²⁷ <https://chdr-ns.com/pdf/Ivana-Blesic-Tatjana-Pivac-Znacaj-digitalne-tehnologije-i-mogucnost-kreiranja-digitalnog-hub-a-u-ruralnim-sredinama-Severne-Dalmacije.pdf>

²⁸ <https://chdr-ns.com/pdf/Daniela-Arsenovic-Aktivno-starenje-stanovnistva-mera-za-buducnost.pdf>

u depopulaciji tih opština u kojima živi pretežno staračkom stanovništvu. U radu smo analizirali turističke potencijale i predložili mere za povezivanje ovih opština kako bi zajedno prevazišli realne probleme koje imaju u aktiviranju postojećih prednosti. Važno je dalje bavljenje ovom temom sa naučnog aspekta ali i dijalog o ovoj temi među činiocima turizma u tim opštinama, prvenstveno među nosiocima lokalne vlasti.

Zahvalnost

Autor izražava zahvalnost Srpskom narodnom vijeću.

POSSIBILITIES FOR COOPERATION OF RETURNING MUNICIPALITIES WITH A SERBIAN MAJORITY IN THE REPUBLIC OF CROATIA FOR TOURISM DEVELOPMENT

Summary: The paper examines the possibilities for cooperation between municipalities with a Serbian majority in Croatia in the field of tourism, as one of the economic conditions for sustainability and development. The municipalities analyzed include Dvor, Gvozd–Vrginmost, Vrhovine, Donji Lapac, Ervenik, and Biskupija. The study also covered other municipalities with a significant Serbian minority population, such as Gračac, Udbina, Obrovac, and Vojnić. The analysis focuses on natural and cultural assets that could be utilized for various forms of tourism, especially rural tourism. The traditional way of life in these areas is highlighted as a component of modern tourism forms, with the advantages of clean nature and isolation from everyday urban crowds.

Keywords: returnee municipalities, Serbian majority, development, tourism, Croatia

UDK 338.483.12:398(497.5)

Tatjana Pivac¹

Ivana Blešić²

FOLKLORNO NASLEĐE RAVNIH KOTARA I BUKOVICE - ZNAČAJAN POTENCIJAL ZA TURISTIČKA KRETANJA

Sažetak: Folklorno nasleđe predstavlja važan segment kulturne baštine koji ne samo da čuva identitet lokalnih zajednica, već igra važnu ulogu u razvoju turizma. Ovaj rad istražuje povezanost folklornog nasleđa i turizma u regionima Ravni kotari i Bukovica, u Hrvatskoj, analizirajući kako se tradicionalni običaji, plesovi, muzika, zanati, tradicionalna hrana i prehrambeni proizvodi mogu iskoristiti za promociju turizma. Kroz pregled postojećih pozitivnih turističkih praksi i inicijativa u svetu, ukazuje se na potencijal za održivi razvoj turizma koji uvažava i štiti folklornu baštinu. Rad ukazuje na značaj folkloru u turizmu, koji može doprineti očuvanju tradicije i poboljšanju ekonomske situacije lokalnih zajednica.

Ključne reči: kulturno nasleđe, folklorno nasleđe, turizam, Ravni kotari, Bukovica

Uvod

Ravni kotari i Bukovica su najseverniji deo Dalmacije i predstavljaju južne krajeve Republike Hrvatske. To je područje koje je omeđeno sa dve reke, Zrmanjom i Krkom. Bukovica je na severu omeđena rekom Zrmanjom, na zapadu Karinskim morem, a na istoku i jugoistoku rekom Krkom. Kulturni i

1 Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, tatjana.pivac@dgt.uns.ac.rs

2 Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, ivana.blesic@dgt.uns.ac.rs

istorijski centar Bukovice jesu Kistanje, mesto u središtu ove regije, dok se na zapadnim obodima regije takođe nalazi važno sedište, grad Obrovac. Ravni kotari prostiru se od Bukovice, Benkovca i Novigradskog mora na severu do tankog priobalnog pojasa od Zadra do Skradina (ušća Krke) na jugu odnosno od zaleđa Zadra na zapadu do zaleđa Skradina na istoku³.

Dalmatinski poljoprivrednik je od početka poljoprivredne proizvodnje bio osuđen na nepoljoprivredno zemljište, jer se udeo poljoprivrednog zemljišta kreće svega oko 13%. Ozbiljnija poljoprivredna proizvodnja u Dalmaciji je započela pre oko 10.000 godina, a intenzivira se krajem neolita, pre oko 8.000 godina. Vinova loza, maslina, vode, povrće, žitarice te ovce, koze i goveda temelj su dalmatinske poljoprivrede, a stari maslinici, vinogradi, livade, pašnjaci, oranice, vrtovi, vrtače te izvorne sorte i rase ključne su za nastanak dalmatinskih krajolika i očuvanje celokupne biološke raznolikosti.

Turistička kretanja, bilo kog tipa, nezamisliva su bez kontakta sa kulturnim dobrima. Kulturna dobra su stvari i tvorevine materijalne i duhovne kulture koja imaju takva svojstva da zadovoljavaju deo ili ukupnu kulturnu potrebu savremenog čoveka⁴. Svojim osnovnim svojstvima kulturna dobra su sastavni deo života čoveka, ona utiču na kulturaciju i obogaćenje duhovnosti čoveka. Kao takva, ona su neizbežan deo turizma.

U zavisnosti od fizičkih, umetničkih, kulturnih, istorijskih svojstava, kao i u zavisnosti od mogućnosti turističke prezentacije, kulturna dobra se mog podeliti u više grupa:

- Arheološka nalazišta,
- Dela sa spomeničkim i umetničkim svojstvima (dela arhitekture, dela slikarstva i vajarstva...)
- Prostorno kulturno-istorijske celine,
- Znamenita mesta ili spomen obeležja,
- Folklorno nasleđe
- Manifestacione vrednosti
- Ustanove kulture.

3 Pivac, T., Božović, T. (2021): Stanje i mogućnosti za razvoj izletničkog turizma na području Dalmatinske Bukovice i Ravnih Kotara zasnovanog na kulturnim motivima, Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad, ISBN 978-86-88983-99-0, 149-165

4 Tomka, D. (1998): Kultura kroz prostor, vreme i turizam. Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.

Folklorno nasleđe podrazumeva narodnu umetnost koja se spontano razvijala kao deo tradicionalne materijalne i duhovne kulture i zbog toga je veoma privlačno za turiste.

Celokupno kulturno nasleđe može se podeliti na materijalno i nematerijalno. Koncept nematerijalnog kulturnog nasleđa se odnosi na bogatstvo kulturnih tradicija i praksi koje se prenose od jedne generacije do druge.

Nematerijalno kulturno nasleđe se manifestuje između ostalog u sledećim oblastima:

1. Rukotvorine i vizuelne umetnosti koje demonstriraju tradicionalno zanatsko umeće
2. Gastronomija i kulinarska praksa
3. Društvene prakse, rituali i svečani događaji
4. Muzika i scenska umetnost
5. Usmena tradicija i izrazi, uključujući jezik kao nosilac nematerijalnog kulturnog nasleđa
6. Znanja i prakse u vezi sa prirodom i univerzumom⁵.

Nematerijalno kulturno nasleđe je takođe poznato kao „živo“ nasleđe. To znači da se sada praktikuje i stalno se razvija kako bi se zadovoljile potrebe i interesi ljudi u sadašnjosti. To nije nasleđe koje je zamrznuto u vremenu i fiksirano. Ono se održava u životu prenošenjem veština i znanja sa jedne osobe na drugu. Veštine i znanja se obično prenose sa jedne generacije na drugu⁶.

Značaj nematerijalnog kulturnog nasleđa je u tome što je, važan činilac u očuvanju svetske kulturne raznolikosti, koji promoviše, održava i razvija kulturni diverzitet i ljudsku kreativnost.

Svetska turistička organizacija smatra da je turizam izuzetno značajan za nematerijalno kulturno nasleđe, jer kroz svoj razvoj on istovremeno doprinosi identifikaciji, zaštiti i očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa.

Narodni život

U Bukovici i Ravnim kotarima žive izmešani Hrvati i Srbi. Prisutna je izrazita patrijarhalnost: muškarac je zadužen za porodicu, donosi odluke. Radi i sve grube poslove: npr. štavljenje kože kod izrade opanaka. Žena je zadužena za kuću.

5 UNWTO (2012): Tourism and Intangible Cultural Heritage, UNWTO, Madrid

6 <https://www.heritagefund.org.uk/funding/good-practice-guidance/intangible-cultural-heritage>

Nošnja

Muška nošnja Bukovice sastoji se od kape, košulje, pantalona benevrek, šire tkanine oko pasa, kanice, gornje odeće prsluka krožeta ili kružeta, haljetka s rukavima koporana, čarapa i opanaka oputaša. Muška nošnja Ravnih kotara razlikuje se od bukovičke po pojasu, pasu od struka. Ženska nošnja je simbol identiteta. Nošnje Hrvatica i Srpkinja razlikuju se u detaljima, ali pripadaju istom – dinarskom kulturnom krugu. Nošnja udate žene u Bukovici sastoji se od kvadratne marame za glavu od beloga platna okruge, kratke košulje opleća od belog platna, vunene suknje s prslučićem od domaćeg crnog sukna, carze, tkanice kanice oko struka, tkane pregače, gornjeg haljetka sadaka, nogavica bičava, čarapa nazupaca i opanaka oputaša, u gornjem delu od ovčje, a u donjem od volovske kože. U Škabrnji, u Ravnim kotarima, žene pokrivaju glavu maramom jašmakom, preko kanice se nosi kožni pas litar ili pulijaš, gornja odeća je haljetak bez rukava sadak. U dinarskim nošnjama izuzetno je važan nakit, rađen od staklene paste i metala, od srebra ili posrebnog kositra. To su ogrlica od staklenih zrna, nanizani taliri, mornarska puceta, kitnjaci, svilena vrpca, srebrne igle badače, i simbol gospodarice - privezak za pojas sindžir od žičanih karičica s praljkom, bušilom, ključevima od kuće i konobe i britvom za rezanje hleba. Muškarci se kite ukrasnim pucetima botunima i oružjem zataknutim za višestruki kožni pojas pašnjaču. Pre rata 90-tih godina, nošnja je bila zapuštena i smatrana je znakom prošlih vremena i retrogradnosti, kao i veći deo kulturne baštine. Posle rata, svest o potrebi očuvanja svoje baštine, kako materijalne, tako i duhovne, razvija se i širi. Izrađuju se nove nošnje, održavaju se radionice veza, osnivaju se nova kulturna društva i obnavlja rad starih. Vlasnici etnografskih predmeta ljubomorno ih čuvaju i ne žele se od njih razdvajati⁷.

U kulturno-umetničkom društvu „Vila Velebita“ sa sedištem u Maslenici, izrađuju se nošnje za potrebe članova Društva. Nekoliko članica društva je pohađalo radionice četverokuka, najlepšeg i najkomplikovanijeg dela nošnje za izradu i uspešno se bavi izradom novih nošnji. Radi se o *struka na dvi*, *gajtančidi*, *pisanac* i *zrnčanac*. U Društvu plešu *kolanje*, *stupac*, *brzo kolo*, *kukulešde* i *biranje*⁸.

Nakon rata 90-tih godina, uz obnovu sela **Škabrnje**, pristupilo se i obnovi uništene nošnje. Deo članova KUD-a „Škabrnja“ pohađao je radionice

7 Kremenčić, Ozimec, *op.cit.*

8 Kremenčić, Ozimec, *op.cit.*

Narodnog muzeja u Zadru i naučio tehnike potrebne za izradu nošnje. Pojedine članice KUD-a naučile su tehniku veza na križide koji se koristi za ukrašavanje ženske marame *jašmaka*. Naučili su vesti *četverokuke* i *osmerokuke* kojima se ukrašava *građa* – traka od čoje na dnu suknje, na koju se raznobojnim koncem vezu ukrasi tehnikom lančanca. Naučili su i tehniku *zaiglavanja* koja se koristi u sredini kockice s četverokukom i tehniku *krpljački*, kojom se ukrašavaju kockice uokolo po rubu. Takođe, članice rade pletenje struke na prački i pletenje gajtana⁹.

Sastavni deo svakodnevne i svečane nošnje su pletene čarape. Štitile su noge od ozleda, ugriza zmija, od hladnoće, kao i od vrućina. Uz most, u Kaštelu Žegarskom, mala je tvornica čarapa pletenih od vune. Izrađuju se razne vrste čarapa – od tamne vune za svaki dan, čarape od bele vune prošarane tamnijom vunom i potpuno bele čarape za svečane prilike.

Nekad su se opanci izrađivali pletenjem užeta, bez drugih materijala. Kasnije su se počele upotrebljavati zakovice *brukve* i konac. Kopče *šnale* pravile su se od žice. I danas se izrađuju opanke gumaše (od letnjih guma za leto i od zimskih guma za zimu), trike trake – najstariji oblik obuće, s dva *kajiša* napred i jednim na peti, *vilare* – poluotvorenu nekada mušku i žensku obuću s jednim remenom preko rista noge, i razne vrste opanaka za kulturna društva¹⁰.

Kulturno-umetnička društva

U Bukovici i Ravnim kotarima postoje brojna kulturna društva, koja čuvaju svoju plesnu i muzičku tradiciju, neguju običaje i obnavljaju nošnju i prenose znanje naroda na mlade. Na području grada Obrovca registrovano je 57 udruženja¹¹. Udruženja iz domena kulture su: Kulturno-umetničko društvo “Zrmanja” (Obrovac), Udruga za promicanje kvaliteta življenja “Golubić” (Golubić), Udruga za povijest, suradnju i pomirenje (Golubić), Obrovačko kulturno ljeto (Obrovac), Kulturno umetničko društvo Ruža Hrvatska (Gornji Karin), Udruga za kulturu “Prvi korak” (Obrovac), Boćarski klub “Kruševo” (Kruševo), Udruga žena “Kamenica” (Obrovac), Kulturno umetničko društvo “Tradicija” (Bogatnik), Kulturno-umetničko društvo “Žegar” (Bogatnik), Udruga za promicanje obrtništva, zanatstva i malog poduzetništva “Zrmanja” Obrovac, Zavičajno udruženje “Žegar u srcu”.

⁹ Kremenić, Ozimec, *op.cit.*

¹⁰ Kremenić, Ozimec, *op.cit.*

¹¹ <https://www.obrovac.hr/udruge>

KUD „Vila Velebita“ iz Jasenice je osnovano 2002. godine i ima 25 aktivnih članova. Plešu kolanje, stupac, brzo kolo, kukulešde i biranje. Organiziraju smotru “Velebite ne daj magli na se”. Godine 2014. održana je 7. smotra. Gostovali su u Bosni i Hercegovini i Sloveniji. Vredno rade ne obnovi svoje nošnje.

KUD „Žegar“ iz Žegara je osnovano 2006. godine i ima mušku i žensku grupu. Plešu zajedničko šetano biračko kolo, a muškarci plešu i gluvo kolo. Neguju muško *groktanje* i zdravicu, pevaju u dvoglasu i troglasu, a žene pevaju čobanske pesme.

Zavičajno udruženje “Žegar u srcu”. Sprovodi razne akcije koje doprinose razvoju Žegara, tačnije jačanju i očuvanju tradicije, jezika, vere i kulture. Udruženje planira otvaranje etnološkog muzeja u samom mestu. Žegar u tom smislu ima mnogo da ponudi s obzirom na njegovu burnu istorijsku i kulturnu prošlost. Sve ove akcije mogu da upotpune turističku ponudu Žegara. Manifestacija poput “Žegarskih susreta”, koja se održava krajem jula već tradicionalno svake godine privuče veliki broj posetilaca gotovo iz cele Dalmacije.

Kulturno umetničko društvo “Tradicija” je organizator različitih sportskih, kulturnih i verskih manifestacija. Svake godine u organizaciji ovog udruženja se održavaju krajem jula “Susreti u Žegaru”. **Kulturno umjetničko društvo Ruža Hrvatska** nastoji da kroz rad sa decom upoznaju ih sa narodnim običajima, muzikom, bogatom narodnom baštinom. Repertoar obuhvata igre sa pevanjem iz Slavonije, Međumurja, Turopolja i Posavine. **Udruga za promicanje obrtništva, zanatstva i malog poduzetništva “Zrmanja”** iz Obrovca podstiče obnovu i održavanje tradicionalnih obrta i zanata; podsticanje razvoja malog poduzetništva; podsticanje prenošenja novih zanatskih veština na nove članove Udruženja kroz radionički sistem obuke na tradicionalnim i modernim mašinama; organizovano okupljanje i edukaciju članova Udruženja radi ostvarenja cilja; organizovanje izložbi, predavanja, seminara i drugih sličnih skupova na temu podsticaja razvoja obrtništva i preduzetništva u Gradu Obrovcu; podsticanje mladih majstora za osnivanje samostalnih obrta; organizacija manifestacija u zemlji i inostranstvu; ostvarivanje saradnje sa domaćim i inostranim srodnim udruženjima; ostale delatnosti radi ostvarivanja cilja Udruženja u skladu sa zakonom. **Udruga žena “Kamenica”** radi na sledećim aktivnostima: izrada tradicionalnih predmeta i suvenira od gline, izrada ukrasnih predmeta i suvenira od prirodnih materijala, organizacija edukativnih radionica za izradu tradicionalnih i ukrasnih predmeta

i suvenira od gline i prirodnih materijala, organizacija i učestvovanje na izložbama, prezentacijama i manifestacijama sa tradicionalnim i ukrasnim predmetima i suvenirima od gline i prirodnih materijala, izrada upotreb-
nih predmeta od gline i ostalih prirodnih materijala, informisanje javnosti
o radu i napretku udruženja, jačanje saradnje sa srodnim organizacijama u
Hrvatskoj i izvan nje¹².

Tradicionalni proizvodi

Poljoprivredni proizvodi Ravnih kotara i Bukovice se mogu podeliti na poljoprivredne prehrambene proizvode i prerađevine: hranu i piće, kao i na poljoprivredne neprehrambene proizvode. U okviru prehrambenih, široka je paleta proizvoda: meso i mesne prerađevine, mleko i mlečni proizvodi, brašno i pekarski proizvodi, jestiva ulja, masline i prerađevine od maslina, prerađevine voća – suvo voće, pekmezi, džemovi, marmelade; prerađevine povrća – suvo povrće, ukiseljeno povrće, povrće u ulju, kao i med i proizvodi na bazi meda. Nadaleko su poznati: dalmatinski pršut, kaštradina, bukovička jagnjetina, bukovički sir, a tu su i zaboravljeni prehrambeni proizvodi kao: baškot, džem od svežih smokava, smokvenjak, narančini, kotonjada i brojni drugi.

Pića Ravnih kotara i Bukovice su domaći prirodni sokovi, vino, destilati. Maraskino, sok od šipka, ravnokotarska bela i crvena vina, desertno vino prošek, dalmatinska lozovača, travarica, rogačuša, mirtovača, su deo bogate palete.

Presnac - jelo od smese sira i jaja. Danas postoji i manifestacija “Bukovički presnac” u Benkovcu gde se peče presnac za sve posetitelje događaja. Prsnac i presnac, znači „kolač nekiseo, kolač uopšte“, presan hleb.

Tradicionalna jela i pića predstavljaju kulturu i narodnu tradiciju i u okviru gastro-turizma predstavljaju vrhunsku interakciju s ovim prostorom.

Neprehrambeni proizvodi obuhvataju vrlo ranolike tradicionalne proizvoda, od farmaceutskih: lekovitih čajeva, krema i tinktura; duvanskih proizvoda, do predmeta, kao što su: tradicionalna odeća, obuća, torbe, košare, vrše, kožni predmeti (mišine, remenje); čipkarski (čipke), medicarsko-sve-darski proizvodi (metle i četke), kao i brojni drugi predmeti poput nakita, instrumenata, kuhinjskih i kućnih predmeta¹³.

12 Pivac, T., Blešić, I. (2019): Kulturna udruženja i amaterska umetnost na području grada Obrovca, Srpsko-hrvatski odnosi, izbeglištvo i ideologija kao faktor izgradnje identiteta, Novi Sad, Golubić, 141-150, ISBN 978-86-88983-69-3

13 Kremenčić, Ozimec, *op.cit.*

Stari zanati

Kovač – u kućama je trebalo imati sve alate koji su bili potrebni za obradu zemlje – motiku, pijuk - capun i sve što je trebalo za uzgoj stoke, jer su se ti predmeti svakodnevno upotrebljavali. Uz ognjište se moralo imati klešta za žar, puhaljku za raspirivanje žara, peku i lopaticu za pobiranje žara. Stoku je trebalo potkovati, da se može kretati po teškom kamenom terenu, označiti zvonima da je se lakše pronađe. Izrađuju se i dalje gvozdeni delovi i alatke – gibnjeve, motike, lemeše, kosore, noževi za sečenje mesa, plugove, za potkivanje konje...

Stolar – jednostavnije drvene predmete znao je svaki domaćin da izradi sam, a ukrašenu preslicu za devojku i svaki mladić koji ju je hteo zadiviti. Stvari za koje je trebalo više alata ili puno vremena za izradu, naručivale su se kod majstora. Svaka devojka je morala da ima za svadbu drvenu škrinju za stvari. Škrinje su oslikavane motivom životnog stabla (vaza sa cvećem) i često su bojene. Danas se još izrađuju kako stari, tako i noviji predmeti poput lopate za vađenje hleba iz peći, stočići – tronošci, niski stolovi, drvene velike mešaljke -*mješaje* za kuvanje.

Bukare – jedan od simbola dinarskog kraja svakako su bukare, iz kojih se stotinama godina pilo. Staklenih čaša nije bilo, pa su se od fino obrađenih daščica radile bukare.

Izrada grubih metli –na stari držak od metle ili na drveni štap platnenom trakom vezivao se snop tvrdih trava i na taj način se pravila **gruba metla** kojom se mete dvorište i prostor za koze. Lep primer kako se koriste prirodni materijali.

Vrše se prave u Posedarju. Za pletenje vrša беру se grane od *žuka*, koji raste uz more, u bočatoj vodi. Grane se suše, potapaju se pre pletenja i slažu se u oblik vrše. Vežu se *muškim žukom* (s cvetićima), a promera su dvadesetak centimetara, te oko 50-60 cm dubine. Na jednom kraju imaju upletene grane sužene prema središtu vrše, što onemogućava ribi da izađe kada jednom uđe u vršu. S druge strane je okrugli otvor za vađenje ribe, koji se prilikom ribolova začepi morskom travom *resom*, *glavočaricom*, od koje se napravi kuglica, ili okruglim komadom drveta. U plitkom moru, dubine oko jednog metra, vrša se stavi u škrapu i zatrpa se kamenjem. Riba uđe u vršu i više ne može izadi¹⁴.

14 Kremenčić, Ozimec, *op.cit.*

Gastronomski proizvodi

Za područje Ravnih kotara tipične su sorte maslina: **oblica**, i inače najraširenija izvorna sorta masline; zatim **drobnica i levantinka**, dok su **karbunčela i krvavica**, tipične sorte samo za ovo područje. Od sorti vinove loze, za Ravne kotare je tipična izvorna sorta crnog grožđa **crljenak**, a belog **marastina**. Uzgajaju se još izvorne bele sorte: **debit** i **pošip beli**, te crne: **plavina, lasina, babid, zadarka, svrdlovina crna i gegid**. Za Ravne kotare tipična je višnja maraska, na osnovi koje je nastao čuveni zadarski maraskino. Dok je u drugim područjima Dalmacije ova sorta gotovo nestala, u Ravnim kotarima i dalje se podižu novi zasadi.

Na području Žegarskog polja i Bukovice nastao je čuveni **žegarski kupus**. Proizvodnja je bila proširena u naseljima: Kaštel, Prudelj, Nadvoda, Sanaderi i Bundale, a manje u ostalim delovima. U literaturi se navodi i **krupski kupus**, koji je verovatno samo podtip žegarskoga. Uz ovaj kupus u proizvodnji je i **domada raštika**, stara dalmatinska povrtarska biljka, nezaobilazna u svakodnevnoj ishrani. Od ratarskih kultura na prvom mestu su stare pšenice, naročito pšenica **brkulja**, zatim ječam **spasitelj**, te domaća raž, koja se naročito uzgajala oko Benkovca; kukuruz **brnda**, i **brzak** ili **brzovodac**, zatim zob i proso.

Od rasa domadih životinja posebno se ističe koza. U Ravnim kotarima i Bukovici raširena je **hrvatska šarena ili dinarska koza**, koja se u literaturi spominje i kao **bukovička koza**. Uzgaja se i ovca **dalmatinska pramenka** te govedo **buša** i **primorsko-dinarski magarac**¹⁵.

Primeri dobre prakse u svetu

Tradicionalne rukotvorine i vizuelne umetnosti su oslonac materijalne kulture zajednica. One čine većinu suvenira koje turisti kupuju, posebno na novim destinacijama, i to pre masovno proizvedene robe, koja je obično jeftinija ili lako dostupna.

Mnogi turistički projekti za siromašnije ili nedovoljno razvijenije oblasti bave se načinom izrade rukotvorina na atraktivan i ekonomski održiv način kako bi se zajednice uključile u turizam. Na primer, u projektu Delta Okavango u Bocvani, lokalne žene proizvode korpe i prodaju ih kako u Delti, tako i

¹⁵ Kremenčić, Ozimec, *op.cit.*

preko maloprodajnih objekata na drugim mestima. U Zapadnom Bengal, preporod nekih od najizrazitijih i najsloženijih tehnika slikanja u zaostalim ruralnim područjima pratila je povećana turistička poseta, osnaživanje žena i smanjenje siromaštva. Dobre prakse su vidljive u Arts D'Angkor Artisans radionici u Kambodži, osmišljenoj da obezbedi mogućnost lokalnim zanatlija da prezentuju svoj rad turistima u okviru radionica i u prodavnicama oko mesta Svetske baštine Angkora. Ritualne maske koje su se koristile u plesnim predstavama naroda Dogona u Maliju sada se prave i kao suveniri. Prodaja rukotvorina predstavlja jedan od retkih izvora prihoda za starosedeoce. Prihod od turizma, koji je zaradio narod Uros na jezeru Titikaka u Peru, koristi se za kupovinu zaliha sa lokalnih tržišta kako bi se nastavila zanatska proizvodnja. U razvijenim sredinama, rukotvorine se izlažu na sajmovima i posebno dizajniranim pijacama.

Gastronomsko nasleđe je stavilo mnoga mesta na turističku mapu, posebno u Evropi i sve više u Latinskoj Americi i Aziji. Primeri uključuju vinske i gastronomske rute kao što je mađarsko vino na temu Vilanji-Šikloš ruta ili staza sira i jabukovače u Asturiji, Španija, oba ova primera doprinose ruralnom razvoju. Festivali hrane, kao što je u Gorskom kotaru, sadrže besplatne aktivnosti od radionica kuvanja do sakupljanja i prerade lokalnog šumskog voća i lekovitog bilja¹⁶. Na Malti je uvedena sertifikacija za lokalno proizvedene rukotvorine Malteškog saveta za zanate. Na Novom Zelandu je zaživela inicijativa koja omogućava turistima da učestvuju u edukativnim radionicama o muzici i umetnosti u kontekstu zajednice¹⁷.

Inicijativa Evropske destinacije izvrsnosti (EDEN-European Destination of Excellence) predstavlja dobar primer transnacionalnog projekta za marketing nematerijalnog kulturnog nasleđa. Ovaj projekat Evropske komisije pokrenut je 2006. godine i ima za cilj da podrži raznolikost evropskog turizma i održivih destinacija u nastajanju. Svake godine se bira najbolja destinacija, koja je sačuvala i promovisala nematerijalno kulturno nasleđe na autentičan i održiv način. Hrvatska do sada broji ukupno devet nacionalnih EDEN pobednika i 36 finalista, koji su izabrani na sledeće teme: Ruralni turizam (dobitnik Sveti Martin na Muri, 2019), Turizam i lokalna nematerijalna baština (Đurđevac-grad Picoka, 2007), Turizam i zaštićena područja

¹⁶ UNWTO, *op.cit.*

¹⁷ <https://www.heritagefund.org.uk/funding/good-practice-guidance/intangible-cultural-heritage>

(Severni Velebit, 2008), Turizam uz vode (grad Nin, 2009), Turizam i prenamjena fizičkih lokaliteta, Pristupačni turizam, Turizam i lokalna gastronomija (Gornje Međimurje, 2006), Kulturni turizam (Vukovar-Vučedol-Ilok), te Wellness i well-being turizam¹⁸.

SWOT analiza značaja folklornog nasleđa u turističkim kretanjima Bukovice i Ravnih kotara

SWOT analiza odnosi se na identifikaciju jakih i slabih strana područja Bukovice i Ravnih kotara kao turističke destinacije i ključnih faktora iz okruženja, odnosno šansi i pretnji, koji imaju uticaj na folklorno nasleđe.

Snage • Pripadnost regiji Dalmacija • Dobra drumska saobraćajna infrastruktura • Bogatstvo kulturnog nasleđa (arheološki lokaliteti, utvrđenja, sakralni objekti, folklorno nasleđe, očuvana arhitektura naselja) • Raznorsne manifestacije • Očuvanje tradicionalnih zanata • Obnova izrade nošnji i obučje • Kulturna umetnička društva	Slabosti • Nedovoljna zainteresovanost lokalnog stanovništva za obnovu i ulaganje u folklorno nasleđe • Slaba promocija resursa zasnovanog na folklornom nasleđu
Šanse • Trend povećanja tražnje za specifičnim oblicima turizma, • oblicima turizma zasnovanim na autentičnosti lokalne zajednice, • Porast interesovanja za kreativni turizam • Politička podrška intenzivnijem turističkom razvoju ove regije	Pretnje • Politička situacija • Nesigurnost povratničkog stanovništva • Nedovoljna podrška vlasti i slaba ulaganja u razvoj turizma • Ekonomski ili tržišni problemi • Nedostatak materijala ili visoka cena materijala za izradu tradicionalnih predmeta

SWOT analiza ukazuje da Bukovicu i Ravne kotare karakterišu povoljni preduslovi za razvoj turizma zasnovanog na nematerijalnom kulturnom nasleđu kao i tradicionalnim gastronomskim proizvodima. Saobraćajna infrastruktura jedna je od najvećih snaga i sama pripadnost teritorija jednoj od najrazvijenijih turističkih regija. Pored toga ističu se brojne prirodne i kulturne vrednosti koje privlače posetioce, očuvani stari zanati i postojanje brojnih kulturnih društava koji čuvaju od zaborava nošnju, igru i pesmu. Kada su u pitanju slabosti zapažaju se slabosti koje se odnose na nedovoljnu

¹⁸ <https://croatia.hr/en-gb/special-projects/eden>

promociju, kao i nedovoljnu zainteresovanost lokalnog stanovništva da se više angažuje oko očuvanja starih zanata. Šansu treba tražiti u sve većoj tražnji turista za specifičnim oblicima turizma, za kreativnim turizmom i želji da se upoznaju sa lokalnim proizvodima, načinom njihovog pravljenja. Takođe, velika šansa je i to što opštine i turističke zajednice opština mogu da apliciraju na različite projekte i dobiju određena finansijska sredstva od EU. Najveća pretnja je što se posledice rata još uvek osećaju, a samim tim povratničko stanovništvo oseća nesigurnost. Ekonomski ili tržišni problemi su prisutni, jer povratničko stanovništvo ima poteškoća u zarađivanju za život.

Zaključak

Na području Ravnih kotara i Bukovice turizam nema predugu tradiciju, ali ima odlične uslove, pre svega zbog ekološki očuvanog prostora, opuštajućeg mira, u vazduhu prirodne aromaterapije, te posebno, ekološki proizvedenu hranu, pripremljenu na tradicionalni način. Naime, brojni se oblici turizma oslanjaju na elemente tradicionalne poljoprivrede: eko, ruralni, etno, gastronomski, enološki, zdravstveni i drugi. Na temelju vlastite tradicije treba izgraditi ponudu kojoj se ne može odoljeti: obilazak domaćinstava i uživanje u tradicionalno pripremljenoj hrani, obilazak vinskih podruma u kojima se mogu degustirati domaća vina i destilati, učestvovanje u berbi i preradi maslina, pravljenje vrša ili grubih metli, učenje o tradicionalnoj nošnji i kako se prave pojedini elementi nošnje i sl.

Ponuda folklornog nasleđa može se ostvariti i kroz konobe i ugostiteljske objekte koji u svojem ambijentu imaju domaće tradicionalne predmete, iz nekadašnje svakodnevne uporabe, te koji pripremaju tradicionalna jela sa domaćim namirnicama.

Gastronomski turizam uključuje izvornu gastronomsku ponudu Ravnih kotara i Bukovice s istaknutim domaćim autohtonim jelima i pićima napravljenima od namirnica iz domaće proizvodnje. Uz brojne specijalitete od mesa sa raznja ili ispod peke, tu su i pura od domaćeg kukuruza tvrduca i pšeničnog brašna, kiseli žegarski kupus sa suvom kaštradinom, goveđim ili svinjskim mesom ili domaća jagnjetina pečena ispod sača (peke) s krompirom.

Korišćenje ovog "živog" nasleđa u turističke svrhe može da pruži i mogućnost zapošljavanja, doprinese ostvarivanju (dodatnog) prihoda lokalnog stanovništva, spreči migracije iz ruralnih krajeva, naročito mladih i nezaposlenih, i doprinese negovanju osećaja ponosa među zajednicama.

Svakodnevno smo svedoci promena u turističkoj tražnji i težnje gostiju za potpunim i celovitim odmorom. Moderan gost želi više, želi se upoznati sa svim posebnostima, autohtonim i tradicionalnim vrednostima sa kojima se ne susreće tako često, želi istinski da doživi prostor koji posećuje. Područje Ravnih kotara i Bukovice je pokretač razvoja turizma, a i predvodnik u očuvanju i promociji bogatog kulturnog nasleđa baštine dalmatinskog zaleđa.

Zahvalnost

Autori izražavaju zahvalnost Srpskom narodnom vijeću i Ministarstvu nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (Ev.br. 451-03-66/2024-03/200125 i 451-03-65/2024-03/200125)”

THE FOLKLORE HERITAGE OF RAVNI KOTAR AND BUKOVICA - SIGNIFICANT POTENTIAL FOR TOURIST MOVEMENTS

Abstract: Folklore heritage represents an important segment of cultural heritage that not only preserves the identity of local communities but also plays an important role in tourism development. This paper explores the connection between folklore heritage and tourism in the regions of Ravni Kotari and Bukovica in Croatia, analyzing how traditional customs, dances, music, crafts, traditional food, and food products can be used to promote tourism. Through an overview of existing positive tourism practices and initiatives in the world, the potential for sustainable tourism development that respects and protects folklore heritage is indicated. The paper indicates the importance of folklore in tourism, which can contribute to the preservation of traditions and the improvement of the economic situation of local communities.

Keywords: cultural heritage, folklore heritage, tourism, Ravni Kotari, Bukovica

UDK 338.483.12:726.54(497.5)

Snežana Besermenji¹

Tatjana Pivac²

TURISTIČKA VALORIZACIJA SREDNJEVEKOVNIH CRKVI U POVRATNIČKOJ OPŠTINI BISKUPIJA

Sažetak: Strategije za valorizaciju kulturnog turizma su podržane sa razvojem drugih turističkih proizvoda, koji često dopunjava drugi turistički proizvod. Kulturno nasleđe lokalnog interesa, može se transformisati u čvorište za valoraciju kulturnog nasleđa i van lokalne zajednice. Zbog širenja tehnologija i digitalnih alata, u danas svakodnevnom životu, u kulturnom turizmu neophodno je uvesti nove inovativne metode, da prenesu kulturnu, istorijsku i umetničku vrednost kulturnih dobara.

Ključne reči: kultura, turizam, digitalni alati

Uvod

Opština Biskupija se nalazi u Republici Hrvatskoj, tačnije u Šibeničko-Kninskoj županiji. Danas je Hrvatska jedna od najpoželjnijih turističkih destinacija, o kojoj izveštavaju brojni svetski mediji. Prema podacima Hrvatske turističke zajednice, u poslednje dve godine, pre pandemije, broj ležajeva u porodičnom smeštaju je porastao za 14,8%, a u komercijalnom smeštaju za 10,5%, što pokazuje, da rast kapaciteta nije rastao u skladu sa potražnjom (HTZ, 2021)³. U hrvatskom turizmu pojavili su se negativni trendovi, kao što su poskupljenje roba i usluga, koji je pratio pad njihovog kvaliteta, nedovoljno

1 Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, snezana.besermenji@dgt.uns.ac.rs

2 Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, tatjana.pivac@dgt.uns.ac.rs

3 Hrvatska turistička zajednica, 2021.

kvalifikovana radna snaga, neusklađenost intenziteta turističkog saobraćaja i infrastructure i ostali problemi. Pored navedenih nedostataka, Hrvatsku je 2021. godine posetilo 13, 8 miliona turista (HTZ, 2022)⁴, a već 2022. godine 18,9 miliona turista. Prihodi od stranih turista iznosili su 11,6 milijardi evra, što je 23% više u odnosu na rekordnu 2019. godine (HTZ,2023)⁵. Hrvatska je poznata i kao sigurna zemlja, jer je 2023. godine od 128 zemalja Sveta bila na 22-om mestu.⁶

U Hrvatskoj je potrebno razvijati turizam, koji će valorizovati prirodne i kulturne resurse, doprinoseći razumevanju lokalnog stanovništva, lokalne kulture i prirodnih lepota. Da bi se razvijao održivi turizam, koji uvažava potrebe turista i lokalne zajednice, potrebno je unaprediti kvalitet turističkih usluga, kao i turističkih atrakcija. Ovaj pristup ima za cilj, da zaustavi devistaciju prostora, da bi očuvao kvalitet života lokalnog stanovništva.

Potencijal za razvoj kulturnog turizma u povratničkim opštinama Republike Hrvatske

Kulturni turizam je turistički proizvod, koje je među pet najvažnijih segmenata na turističkom tržištu (UNWTO, 2001)⁷. Prema podacima UNE-SKO-a kulturni turizam je najbrže rastući sektor turističke privrede. Svetska turistička organizacija definiše kulturni turizam, kao kretanje ljudi zbog želje da zadovolje potrebu za raznovrsnošću, sa težnjom da podignu individualni nivo kulture dovodeći do novih znanja, iskustava, što povećava edukativnu ulogu kulturnog turizma⁸.

Kulturni turizam se zasniva na mozaiku lokaliteta, tradicija, umetničkih oblika, slavlja i iskustava, koje stvaraju portret naroda ili nacije, reflektirajući raznolikost i njihov karakter. On ne uključuje samo kulturu, nego i zabavu, krajolik, gastronomiju, visokokvalitetne prehrambene proizvode, rukotvorine, događaje, ture i izlete. Turisti žele da saznaju o svemu što se nalazi na jednoj teritoriji, konzumirajući mešavinu navedenih elemenata, umesto gole destinacije.

Danas je Evropa jedna od najatraktivnijih destinacija za turiste zainteresovane za kulturni turizam. U Evropskoj Uniji ovaj vid turizma je posebno

4 Hrvatska turistička zajednica, 2022.

5 Hrvatska turistička zajednica, 20223.

6 Weforum.org.

(<https://www.weforum.org/publications/the-travel-tourism-competitiveness-report-2019/>).

7 UNWTO, 2001

8 WTO, 1985 (World Tourism Organization).

razvijen, a predviđa se da će turizam uopšte biti dominantan sektor regionalne i lokalne ekonomije.

Ekonomski značaj kulturnog turizma ogleda se kroz finansijsku podršku očuvanju, revatilizaciju i promociju kulturnih dobara sa jedne strane i omogućavanje finansijske i organizacione nezavisnosti ustanova organizacija sa druge. Upravo zato kulturni turizam je pokretač razvoja gradova, regija i zemalja. Socijalni uticaj kulturnog turizma je materijala, ali on ima i nematerijalne efekte, kao naprimer razvoj svesti i briga o kulturnom nasleđu, sopstvenim kulturnim vrednostima i kreiranju kulturnog identiteta. Kulturne atrakcije, koje su privlačne za lokalno stanovništvo, tako su privlačne i za turiste⁹.

U svojim počecima kulturni turizam se smatrao tržišnom nišom, koja dopunjuje osnovnu ponudu i danas, često, predstavlja dodatni sadržaj, kako bi se turističko iskustvo obogatilo kvalitetnim programom. Međutim, kulturni turizam može biti osnovna ponuda destinacije. Određene destinacije nemaju resurse, koji bi predstavljali osnovu za razvoj masovnog turizma, u tim slučajevima se često pribegava stvaranju manjeg, ali autentičnog proizvoda vezanog uz kulturu i upravo na taj način stvara se imidž, odnosno identitet destinacije¹⁰.

Kulturna dobra u zavisnosti od svojih fizičkih, umetničkih i istorijskih svojstava, po UNESK-u se dele na: arheološka nalazišta, dela sa spomeničkim i umetničkim svojstvima (arhitektonska dela, slika i vajarska dela, dela primenjene umetnosti), prostorne kulturno-istorijske celine (stara gradska jezgra, srednjovekovna utvrđenja, manastirski kompleksi, seoske ambijentalne celine, etnoparkovi), znamenita mesta i spomen obeležja, folklorno nasleđe (nošnje, stari zanati, naivno slikarstvo, usmena tradicija, kulinarska tradicija, predmeti narodnog stvaralaštva, zgrade i prostori), manifestacione vrednosti (priredbe, festivali i sajmovi iz oblasti kulture, sportske manifestacije vezane za tradicionalne sportove), ustanove kulture (muzeji, galerije, kulturni centri, biblioteke, kinoteke), kulturni pejzaži (vrtovi, parkovi i

9 Mckercher B. (2001): A Comparison of Main-Destination Visitors and Through Travelers at a Dual-Purpose Destination. *Journal of Travel Research* 39(4):433-441, DOI: 10.1177/004728750103900410

10 Jenkins I. Jones A. (2002): Tourism Niche Markets in the Welsh Urban Context: Swansea, a Case Study. *U: Culture: A Driving Force for Urban Tourism. Proceedings of the 1st international seminar on Culture: A Driving Force for Urban Tourism- Application of Experiences to Counties in Transition, Dubrovnik, 18-19 May 2001. Zagreb, Institut za međunarodne odnose, str. 160.*

pejzaži nastali kao posledica interakcije između ljudi i njihovog okruženja), kulturne rute, podvodno kulturno nasleđe, muzika i pesme, literature dokumentaciono nasleđe.

Kulturni turizam može biti jedan od osnovnih elemenata za revitalizaciju i repopulaciju marginalizovanih i perifernih teritorija. Materijalno i nematerijalno nasleđe može biti osnova za novi turistički pristup uređenju prostoru. Turističko tržište je u stalnom porastu, kao i interesovanje za unapređenje kulturnog nasleđa, kako u turistički razvijenim tako i u turistički nerazvijenom području. Kulturno nasleđe se može preneti na nove generacije razvojem kulturnog turizma, koji predstavlja značajan turistički proizvod. Zbog širenja tehnologija i digitalnih alata, u danas svakodnevnom životu, u kulturnom turizmu neophodno je uvesti nove inovativne metode, da prenesu kulturnu, istorijsku i umetničku vrednost kulturnih dobara. Digitalne inovacije i virtualno okruženje, kao što su platforme društvenih medija, imaju potencijal da u velikoj meri unaprede kulturni turizam.

Turistička valorizacija srednjevekovnih crkvi

Turistička valorizacija je sastavni deo istraživanja odgovarajućih kulturnih vrednosti od značaja za razvoj domaćeg i inostranog turizma na jednom lokalitetu, mestu, regiji ili zemlji. Predstavlja kompleksnu ocenu navedenih vrednosti, koja se svodi na klasifikaciju i vrednosno rangiranje kulturnih dobara, a koje se mogu definisati kao lokalne, regionalne, nacionalne, evropske i svetske.

Najznačajniji metod turističke valorizacije kulturnog nasleđa je po modelu Hilari du Kros. U toj metodi se vrednuju subindikatori turističkog sektora i subindikatori menadžmenra kulturnih dobara. Kod turističkog sektora se posebno vrednuju subindikatori tržišne privlačnosti i subindikatori faktora od značaja pri dizajniranju turističkog proizvoda. Kod sektora menadžmenta kulturnih dobara, posebno se vrednuju subindikatori kulturnog značaja i subindikatori robusnosti.

Subindikatori tržišne privlačnosti su: ambijent, prepoznatljivost van lokalne zajednice, važanost kulturnog dobra kao nacionalnog simbola, evokativnost, posedovanje izvesne osobine koja ga jasno definiše od okolnih kulturnih dobara, privlačnost za specijalne potrebe, komplementarnost sa drugim turističkim proizvodima na destinaciji, turistička aktivnost u regijonu i

da destinacija asocira sa kulturom. Subindikatori značajni pri dizajniranju turističkog proizvoda su: pristup kulturnom dobru, dobre transportne mogućnost od populacionog centra do kulturnog dobra, blizina drugih kulturnih atrakcija i uslužne pogodnosti (parking, obeleženi putevi do kulturnog dobra, dostupnost informacijama..).

Kod kulturnog značaja kulturnog dobra se vrednuju sledeći subindikatori: estetska vrednost, istorijska vrednost, edukaciona vrednost, društvena vrednost, retkost kulturnog dobra na destinaciji i u region i reprezentativnost za destinaciju. Za robusnost kulturnog dobra se vrednuju subindikatori osetljivost kulturnog dobra, stanje reparacije, postojanje plana upravljanja kulturnim dobrom, regularni monitoring, potencijal za investicije, mogućnost negativnog delovanja na kulturno dobro veliki broj posetilaca i mogućnost da modifikacija kao deo razvoja proizvoda ima negativan uticaj na fizičko stanje kulturnog dobra.

U povratničkim opštinama Republike Hrvatske, zaposleni u opštinama su izdvojili najatraktivnija kulturna dobra u svojim opštinama, a zatim su ocenili sve navedene subindikatore, na osnovu čega je urađena matrica tržišne privlačnosti i robusnosti.

Biskupija

U povratničkoj opštini Biskupiji, izdvojeni su ostaci pet srednjevekovnih crkvi i arheološki lokalitet iz rimskog perioda. Pet srednjevekovnih crkvi su iz predromaničkog perioda, to su crkva sv. Marije na položaju Crkvina, crkva nazvana Stupovi ili sv. Cecilija na položaju Cecela, crkva na položaju Lopuska glavica, crkva na Bukokorovića podvornici i crkva kod pravoslavne crkve sv. Trojice. Biskupija se u prošlosti nazivala "Pet crkvah na Kosovi". To ime se spominje i u „Ljetopisu popa Dukljanina“, delu koje je nastalo u drugoj polovici 12. veka. Sam naziv Biskupija se počinje koristiti od pet-najstog veka. Pri formiranju matrice tržišne privlačnosti srednjevekovnih crkvi, kulturnog značaja i robusnosti na osnovu vrednovanja subindikatora zaposlenih u opštini Biskupija, vrednovana je ćelija M (2,3), što znači da je osrednja vrednost indikatora kulturna značajnost/robusnost i velika tržišna privlačnost.

**Tabela 1: Matrica tržišne privlačnosti i
robustnosti srednjeevokovnih crkvi**

Robusnost	41-60	M (1,1)	M (1,2)	M (1,3)
	21-40	M (2,1)	M (2,2)	M (2,3)
	0-20	M (3,1)	M (3,2)	M (3,3)
		0-20	21-40	41-60
Tržišna privlačnost				

Izvor: ¹¹

Tabela 2: Ocena tržišne privlačnosti srednjeevokovnih crkvi

Turistički sektor Tržišna privlačnost	
Subindikatori	Ocena
Ambijent	4
Dobro poznato van lokalne oblasti	2
Važan nacionalni simbol	2
Može da se ispriča interesantna priča	4
Poseduje osobine koje ga diferenciraju od okolnih kuturnih dobara	4
Privlačnost za specijalne potrebe	4
Komplementarnost sa drugim turističkim proizvodima na destinaciji	4
Turistička aktivnost u region	3
Kulturno dobro se asocira sa kulturom	4

31

Pristup srednjeevokovnim crkvama je dobar, a transport od emitivnog centra je odlična. U blizini se nalaze i druge atrakcije, do kojih se lako može doći i uslužne pogodnosti postoje i dobre su.

**Tabela 3: Ocena značajnih faktora za dizajniranje
turističkog proizvoda srednjeevokovnih crkvi**

Turistički sektor Faktori značajni pri dizajniranju turističkog proizvoda	
Subindikatori	Ocena (ukupno 11)
Pristup kulturnom dobru	3
Transport od emitivnog centra do kulturnog dobra	3
Blizina drugih atrakcija	3
Uslužne pogodnosti	2

¹¹ Du Cros, H. (2000): Planning for Sustainable Cultural Heritage Tourism in Hong Kong. Final Report to the Lord Wilson Heritage Trust Council, SAR.

Reprezentativnost srednjevekovnih crkvi je dobra, a predstavljaju manje uobičajeno kulturno dobro.

Srednjevekovne crkve imaju veliku istorijsku vrednost, veliku edukativnu vrednost, veliku naučnoistraživačku vrednost i veliku društvenu vrednost.

Tabela 4: Ocena kulturnog značaja srednjevekovnih crkvi

Sektor menadžmenta Kulturni značaj	
Subindikatori	Ocena (ukupno 13)
Estetska vrednost	1
Istorijska vrednost	2
Edukaciona vrednost	2
Naučnoistraživačka vrednost	2
Društvena vrednost	2
Retkost kulturnog dobra	1
Reprezentativnost	3

Tabela 5: Ocena robustnosti srednjevekovnih crkvi

Sektor menadžmenta Robustnost	
Subindikatori	Ocena (ukupno 16)
Osetljivost kulturnog dobra	3
Stanje reparacije	1
Plan upravljanja	1
Monitoring i održavanje	2
Potencijal za investiranje	2
Mogućnost negativnog uticaja posetilaca na fizičko stanje kulturnog dobra	4
Mogućnost da modifikacija ima negativan uticaj na fizičko stanje kulturnog dobra	3

Osetljivost crkvi je prilična, stanje reparacije je donekle sprovedeno, plan upravljanja je u pripremi, a regularni monitoring i održavanje donekle postoji. Mogućnost da modifikacija, kao deo razvoja proizvoda, ima negativan uticaj na fizičko stanje crkvi je srednja. Mogućnost negativnog uticaja velikog broja posetilaca na fizičko stanje crkvi je srednja.

Zaključak

Kulturni turizam može biti jedan od osnovnih elemenata za revitalizaciju i repopulaciju marginalizovanih i perifernih teritorija. Materijalno i

nematerijalno nasleđe može biti osnova za novi turistički pristup uređenju prostoru. Turističko tržište je u stalnom porastu, kao i interesovanje za unapređenje kulturnog nasleđu, kako u turistički razvijenim tako i u turistički nerazvijenom području. U povratničkoj opštini Biskupiji, izdvojeni su ostaci pet srednjevekovnih crkvi i arheološki lokalitet iz rimskog perioda. Pet srednjevekovnih crkvi su iz predromaničkog perioda, to su crkva sv. Marije na položaju Crkvina, crkva nazvana Stupovi ili sv. Cecilija na položaju Cecele, crkva na položaju Lopuska glavica, crkva na Bukokorovića podvornici i crkva kod pravoslavne crkve sv. Trojice. Biskupija se u prošlosti nazivala "Pet crkva na Kosovi". To ime se spominje i u „Ljetopisu popa Dukljanina“, delu koje je nastalo u drugoj polovici 12. veka. Sam naziv Biskupija se počinje koristiti od petnajstog veka. Pri formiranju matrice tržišne privlačnosti srednjevekovnih crkvi, kulturnog značaja i robusnosti na osnovu vrednovanja subindikatora zaposlenih u opštini Biskupija, vrednovana je ćelija M (2,3), što znači da je osrednja vrednost indikatora kulturna značajnost/robusnost i velika tržišna privlačnost.

Zahvalnost

Autori izražavaju zahvalnost Srpskom narodnom vijeću i Ministarstvu nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (Ev.br. 451-03-66/2024-03/200125 i 451-03-65/2024-03/200125)”

TOURISM VALORIZATION OF MEDIEVAL CHURCHES IN THE RETURNED MUNICIPALITY OF BISKUPIJA

Cultural tourism can be one of the basic elements for the revitalization and repopulation of marginalized and peripheral territories. Tangible and intangible heritage can be the basis for a new touristic approach to spatial planning. The tourist market is constantly growing, as is the interest in the improvement of cultural heritage, both in touristically developed and touristically underdeveloped areas. In the returned municipality of Biskupije, the remains of five medieval churches and an archaeological site from the Roman period were singled out. Five medieval churches are from the pre-Romanesque period, they are the church of St. Mary in the position of the Church, the church called Stupovi or St. Cecilija at the location of Cecel, the church at the

location of Lopuska glavica, the church at Bukokorovića podvornica and the church near the Orthodox Church of St. Three. In the past, the diocese was called "Five Crikvah in Kosovo". That name is also mentioned in the "Chronicle of Pope Dukljanin", a work that was created in the second half of the 12th century. The very name Diocese has been used since the fifteenth century. When forming the matrix of the market attractiveness of medieval churches, cultural importance and robustness based on the evaluation of sub-indicators of employees in the municipality of Biskupija, cell M (2,3) was evaluated, which means that the average value of the indicator is cultural importance/robustness and high market attractiveness.

Keywords: culture, tourism, digital tools

UDK 912:004.4]:556.04

Ivana Blešić¹
Snežana Besermenji²

PRIMENA MODELA PROCENE GEOLOKACIJE (GEOSITE ASSESSMENT MODEL - GAM) NA PRIMERU ŠTRBAČKOG BUKA I TOPOLJSKOG BUKA SA IZVORIŠTEM REKE KRKE

Sažetak: Prirodni objekti nastali radom endogenih i egzogenih sila predstavljaju vrednosti koje mogu biti turistički valorizovane i značajne za razvoj turizma. Međutim, postojanje resursa ne garantuje razvoj turizma, već zavisi od njihove transformacije u turističke atrakcije. U radu je izvršena valorizacija hidrogeoloških lokaliteta Štrbački buk i Topoljski buk sa izvorištem reke Krke korišćenjem modela procene geolokacije (GAM). Rezultati istraživanja su pokazali da oba hidrogeološka lokaliteta imaju visoke naučne, estetske i zaštitne vrednosti, uz umerene dodatne vrednosti. Ovo naglašava njihov geološki značaj, edukativni potencijal i očuvanost te ih svrstava u prirodne objekte sa velikim potencijalom za razvoj različitih oblika turizma.

Ključne reči: Model procene geolokacije (GAM), Štrbački buk, Topoljski buk, izvor Krke

Uvod

Štrbački buk na reci Uni je najveća prirodna atrakcija Opštine Donji Lapac, a njegov postanak se vezuje za tektonska pomeranja i stvaranje sedrenih naslaga. Reka Una u gornjem toku, od izvora do Bihaća ima obeležja prave planinske reke sa ukupnim padom skoro 3 m po kilometru. Una je

1 Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, ivana.blesic@dgt.uns.ac.rs

2 Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, snezana.besermenji@dgt.uns.ac.rs

gotovo celim uzdužnim profilom kaskadna reka. U neposrednoj blizini vrela Une pojavljuje se prvi slap visok 10 m. Kod Martin Broda se nalazi najveći unski slap i vodopad, gde se preko sedrene prečage visoke 54 m, na odseku od 100 m, prosečno preliva $63 \text{ m}^3/\text{s}$ vode. Ovaj vodopad nosi naziv Veliki slap, a u narodu je poznat još po imenu Bukovi na Uni. Nizvodno od Martin Broda, nalazi se najatraktivniji slap Štrbački buk koji se sastoji iz tri bigrena odseka širine 40 m, a visine 25 m. Ono što je karakteristično za kraške reke, pa tako i za Unu, jeste da na njima vladaju posebni ekološki uslovi, koji se znatno razlikuju od onih koji su tipični za vode na kopnu. Upravo zbog tih specifičnih ekoloških uslova na kraškim rekama su nastale bigarne tvorevine, koje su posebno izražene na slapovima i brzacima reke Une.

Slika 1. Štrbački buk

Izvor:³

Reka Una pruža izuzetne uslove za razvoj splavarenja, pogotovo u gornjem toku reke. Na ovom delu ima karakteristike prave planinske reke i odlikuje se brojnim slapovima i brzacima. Posebno je interesantan predeo oko Štrbačkog buka, jer pruža izvanredne i nezaboravne doživljaje učesnicima splavarenja u nesvakidašnjem prirodnom okruženju⁴. Početkom XX veka obale ovog vodopada krasili su brojni unski mlinovi koji podsećaju na sojenice, kuće plemena Japodi koje je na ovim prostorima živelo od kasnog

³ <https://www.pdpancic.rs/events/rafting-unom-martin-brod-strbacki-buk-japodski-otoci-30-05-02-06-2024/>

⁴ Blagojević, S. (2008). Splavarenje kao jedan od mogućih vidova turizma na reci Uni, završni rad, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

bronzanog doba (9. vek pre nove ere), pa do dolaska Rimljana (kraj 1. veka pre nove ere). Sojenice su drvene kuće izgrađene iznad vode, na hrastovim stubovima zabijenim u dno reke. Putem Državne komisije za saradnju sa UNESCO-om, Nacionalni park “Una” pokrenuo je inicijativu da se uz kompleks slapova u Martin Brodu, i Štrbački buk upiše na listu UNESCO-a⁵.

Slika 2. Topoljski buk sa izvorištem reke Krke

Izvor:⁶

U neposrednoj blizini Opštine Biskupija nalazi se **Slap Topoljski buk ili Krčić – izvor reke Krke** koji predstavlja svetski fenomen – mesto gde jedna reka (reka Krčić) slapom završava u izvor druge reke, rek Krke. Slap Krčić (Topoljski buk) se nalazi tri kilometra od grada Knina. Pored kninske tvrđave slap Krčić je omiljena, najveća atrakcija grada. Reka Krčić je skrivena u kanjonu usečenom u jugozapadne padine Dinare, dubokom i do 450 metara. Izvire zapadno od sela Kijeva u podnožju 1831 metar visokog vrha Dinara na planini Dinari, najvišeg planinskog vrha u Hrvatskoj. Duga je 10,5 km, uz Topoljski buk ima još dva lepa slapa, a uz tok reke se nalazi i 15 pećina. Reka završava slapom Topoljski buk ili Krčić, ispod kojeg izvire rijeka Krka. Ulivanje jedne reke slapom u izvor druge reke jedinstven je primer u svetu. Slap je visok 22 metra, širok je 30, a dug 21 metar i ima samo jednu kaskadu. Krčić je primer iskonske, nedirnete prirode. Duž reke postoje fascinirajući geološki oblici, a sam kanjon spada među najlepše hrvatske kanjone. Krčić nema stalni tok. Presušuje od sredine jula do kraja septembra, ali razdoblje presušivanja

⁵ <https://npuna.com/strbacki-buk/>

⁶ <https://www.dalmacijadanas.hr/velicanstveni-prizor-jedan-od-najljepjih-u-hrvatskoj-slap-krcic-izgleda-mocno-nakon-obilnih-kisa-u-listopadu/>

u izrazito suvim godinama može potrajati i do sredine novembra. Fenomen presušivanja Krčića još nije naučno dovoljno istražen. Pretpostavlja se da reka ponire, ali nije poznat odnos podzemnih voda Krčića i izvora reke Krke. Osim ekološke očuvanosti i fascinantne lepote, ono što ovu malu reku čini drugačijom od svih drugih je njeno ušće⁷.

Proces stvaranja sedre (bigra)

Sedra ili bigar, je po svom hemijskom sastavu kalcijum karbonat (CaCO_3), osnovni materijal koji izgrađuje mnogobrojne slapove i barijere na području reke Une, Plitvičkih jezera, reke Krke, Zrmanje, Cetine i drugih. Proces taloženja sedre u čistim prirodnim vodama rezultat je interakcije fizičko-hemijskih i biogenih procesa u vodi⁸. Za taloženje sedre moraju biti zadovoljeni sledeći uslovi: pH vrednost mora biti veća od 8.00, prezasićenost vode kalcijumovim solima iznad 3, niske koncentracije rastvorenog organskog azota ($< 10 \text{ mg/l}$). Zbog rastvorljivosti kraške podloge, vode u kraškim predelima bogate su rastvorenim kalcijum karbonatom u obliku kalcijum bikarbonata $\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$. Iz ovako mineralizovane vode na brzacima i sedrenim barijerama usled rasprkavanja vode dolazi do izlučivanja kalcijum karbonata u obliku sitnih kristala. Ono što nije vidljivo, a vrlo je bitno za ovaj specifičan i složen proces stvaranja sedre su modrozelenе alge (Cyanobacteria), alge kremenjašice (Diatomeae), razne bakterije, Protozoa (jednoćelijski organizmi) i višćelijski organizmi mikroskopske veličine. Ti organizmi predstavljaju životnu zajednicu koja se razvija na kamenju, biljkama (mahovinama) i predmetima uronjenim u vodu. Mikrokrystali kalcijum karbonata lepe se na supstancu mukopolisaharida koju izlučuju alge i bakterije na mahovinama. Ovako zalepljeni kristalići predstavljaju mesta kristalizacije oko kojih će se nastaviti taloženje kalcijum karbonata iz vode, stvarajući sedrene (bigrene) barijere. Proces stvaranja sedre seže u daleku geološku prošlost, ali samo u uslovima tople i vlažne klime, slične današnjoj. Starost aktivnih sedrenih barijera procenjuje se između 6.000 i 7.000 godina, što odgovara njihovom nastanku nakon poslednjeg ledenog doba. Analiza starijih barijera

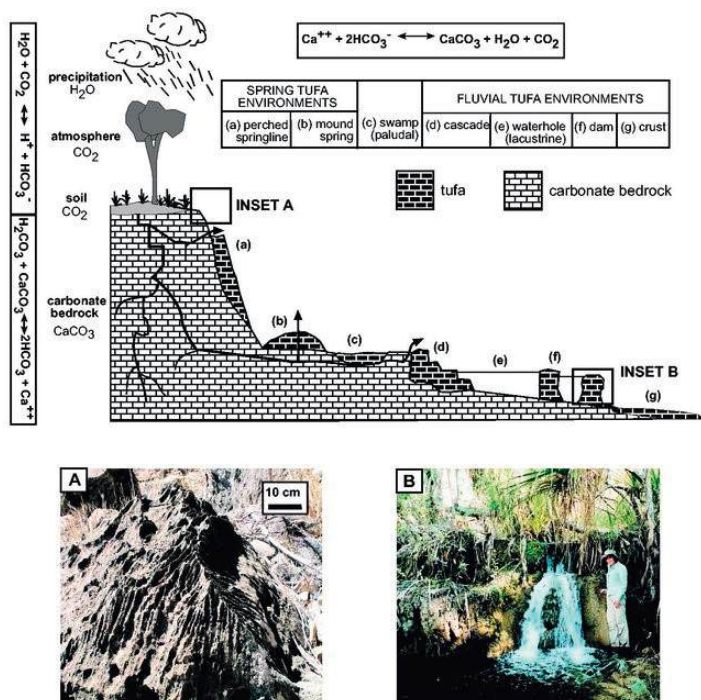
⁷ <http://www.neodoljivahrvatska.eu/2021/11/17/slap-topoljski-buk-ili-krcic-izvor-rijeke-krke/>

⁸ Horvatinčić, N. (2006). Određivanje starosti sedre metodom radioaktivnog ugljika ^{14}C // Znanstveno-edukativni projekt Studentskog odsjeka HGDa "Voda i mi" / Siniša Spevec (ur.). Zagreb: Hrvatsko geološko društvo, 2006. str. 57-57-x

ukazuje na njihov nastanak pre 90.000 i 130.000 godina, odnosno u interglacialnom razdoblju – pleistocen⁹.

Na osnovu izuzetnih geoloških, hidroloških i biogeografskih potencijala kojima raspolaže, raznolikosti kulturnog nasleđa i geografskog položaja, područje Unskog sliva ima mogućnosti za razvoj sportsko-rekreativnog, izletničkog, banjskog, seoskog, lovnog i ribolovnog, tranzitnog, manifestacionog, kulturnog i eko turizma. U cilju razvoja turizma na ovom području velika pažnja se mora posvetiti afirmaciji same reke, kao i njene okoline uz poboljšanje trenutne materijalne baze. Poboljšanje putne infrastrukture, renoviranje postojećih kao i izgradnja novih smeštajnih objekata značajno će doprineti razvoju turizma¹⁰.

Slika 3. Šematski prikaz procesa stvaranja sedre (eng. tufa)

Izvor:¹¹

9 Ledinski, L. (2016). Modeli očuvanja temeljnog fenomena u nacionalnom parku Plitvička jezera, završni rad. Sveučilište u Zagrebu, Šumarski fakultet, Šumarski odsjek.

10 Blagojević, S. (2008). Splavarenje kao jedan od mogućih vidova turizma na reci Uni, završni rad, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

11 Carthew, K. D., Drysdale, R. N., & Taylor, M. P. (2003). Tufa deposits and biological activity, Riversleigh, northwestern Queensland. In *Advances in regolith: Proceedings of the CRC LEME regional regolith symposia*, CRC LEME, Bentley, Australia (pp. 55-59).

Na Slici 3 je prikazan process stvaranja sedre na rekama - rastvorena krečnjačka podloga (Inset A) se ponovo taloži kao sedra (Inset B).

Budući da dolina Une u Sisačko-moslavačkoj županiji u celosti čini granicu između RH i BIH, ona ima veliki međunarodni značaj, a njeno dugoročno očuvanje moguće je jedino kroz prekograničnu saradnju. S obzirom na prekogranični značaj ovog prostora, izražene prirodne vrednosti i važnost za očuvanje bioraznolikosti, Javna ustanova za upravljanje zaštićenim delovima prirode Sisačko-moslavačke županije (JU SMŽ) bi trebalo da usmeri svoje aktivnosti ka zaštiti i upravljanju sa ciljem očuvanja bioraznolikosti i geolokacija od značaja za razvoj turizma, a na dobrobit lokalnoga stanovništva. Potpora ovome je i zainteresiranost Nacionalnog Parka Una (u BIH) za intenzivniju saradnju s JU SMŽ¹².

Metodologija istraživanja

Metodologija je zasnovana na modelu procene geolokacije (geosite assessment model - GAM) koji je kreiran od strane autora¹³. Model je nastao na osnovu brojnih istraživanja kojima su vrednovane naučne, estetske i druge vrednosti geolokacija^{14, 15, 16, 17}. GAM se sastoji od dve grupe: glavne vrednosti koje generišu prirodne karakteristike geolokacije (Tabela 1) i dodatne vrednosti koje se odnose na modifikaciju prirodne vrednosti u cilju njene upotrebe od strane posetilaca (Tabela 2). Prvu grupu, glavne vrednosti, čine tri indikatora: naučni/obrazovni, scenski/estetski i zaštita geolokacije, koji se dalje dele na 12 subindikatora. Druga grupa indikatora modela procene

12 Plan upravljanja područjem ekološke mreže Dolina Une (PU 005) 2023-2032, Javna ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode Sisačko-moslavačke županije, 2023

13 Vujičić, M. D., Vasiljević, D. A., Marković, S. B., Hose, T. A., Lukić, T., Hadžić, O., Janićević, S. (2011). Preliminary geosite assessment model (GAM) and its application on Fruška Gora Mountain, potential geotourism destination of Serbia. *Acta Geographica Slovenica*, 51(2), 361-376.

14 Hose, T. A. (1997). *Geotourism – selling the earth to Europe*. Engineering geology and the environment. Amsterdam.

15 Pralong, J. P. (2005). A method for assessing tourist potential and use of geomorphological sites. *Géomorphologie: relief, processus, environnement*, 11(3), 189-196.

16 Reynard, E. (2008). Scientific research and tourist promotion of geomorphological heritage. *Geografia fisica e dinamica quaternaria*, 31, 225-230.

17 Pereira, P., Pereira, D., Caetano Alves, M. I. (2007). Geomorphosite assessment in Montesinho natural park (Portugal). *Geographica helvetica*, 62(3), 159-168.

geološkije, dodatne vrednosti, dalje je podeljena na dva indikatora, funkcionalne i turističke vrednosti koji obuhvataju ukupno 15 subindikatora. Svaki subindikator se pojedinačno ocenjuje na skali ocena od 0 do 1. Ovi subindikatori definišu GAM kao jednostavnu jednačinu:

$$\text{GAM} = \text{Glavne vrednosti (NO+SE+Z)} \\ + \text{Dodatne vrednosti (F+T)}$$

Tabela 1. Glavne vrednosti GAM Modela

Indikatori/subindikatori	Ocene sa deskriptivnim opisom				
	0	0,25	0,50	0,75	1
Naučni/obrazovni					
Retkost	Lokalna	Regionalna	Nacionalna	Internacionalna	Jedinstvena u svetu
Reprezentativnost	Nema	Slaba	Srednja	Visoka	Izuzetna
Raširenost informacija o lokalitetu (kroz broj pisanih publikacija)	Nema	Lokalne	Regionalne	Nacionalne	Internacionalne
Nivo interpretacije - nivo interpretativnih mogućnosti o geološkim i geomorfološkim procesima, prirodnim pojavama i oblicima, odnosno nivo naučnih saznanja o lokalitetu koje je moguće preneti posetiocima	Nedovoljno za interpretaciju	Dovoljno za interpretaciju ali teško je objaniti posetiocima koji nisu stručni	Dobar primer, postoji značajna mogućnost za interpretaciju ali teško je objaniti posetiocima koji nisu stručni	Dovoljno za interpretaciju i lako je objaniti posetiocima koji nisu stručni	Dobar primer, postoji značajna mogućnost za interpretaciju i lako je objaniti posetiocima koji nisu stručni
Scenski/Estetski					
Vidikovci	Nema	1	2-3	4-6	Više od 6
Površina	Mala	-	Srednja	-	Velika
Okolni pejzaž i priroda (prirodni ambijent, prisustvo vode i vegetacije, urbani centri i naseljena mesta nisu u vidokrugu)	Loše	Slabo	Srednje	Visoko	Izuzetno
Uklopljenost u prirodni ambijent	Nije uklopljeno	-	Neutralno	-	Uklopljeno je
Zaštita					
Trenutno stanje lokaliteta nivo zaštite	Potpuno oštećen (kao rezultat ljudske aktivnosti)	Veoma oštećen (kao rezultat prirodnih procesa)	Srednje oštećen (suštinske geomorfološke karakteristike su očuvane)	Neznatno oštećen	Očuvan
Nivo zaštite	Nema	Lokalni	Regionalni	Nacionalni	Internacionalni
Nivo ranjivosti geološkije	Veoma ranjivo (sa mogućnošću totalnog gubitka)	Visoko (može biti lako oštećeno)	Srednje (može biti oštećeno prirodnim procesima ili aktivnostima čoveka)	Nisko (može biti oštećeno samo aktivnostima čoveka)	Otporno
Predloženi broj posetilaca na lokalitetu u isto vreme (broj koji garantuje zaštitu lokaliteta)	0	0 do 10	10 do 20	20 do 50	više od 50

Zbirna ocena glavnih i dodatnih vrednosti svake geolokacije pojedinačno se prikazuju preko X i Y ose. Dakle, prema utvrđenim vrednostima dobijenim od procene eksperata, svaka geolokacija bi se mogla staviti u jednu od polja ove matrice. Matrica je podeljena na devet polja (zona) koja su označena sa Z (i,j) za (i,j)=1,2,3) na osnovu ocene koja je dobijena u prethodnom procesu evaluacije. Tokom faze kvantifikacije, važnost lokacija se određuje pripisivanjem brojčane vrednosti unapred određenim kriterijumima (Grafikon 1).

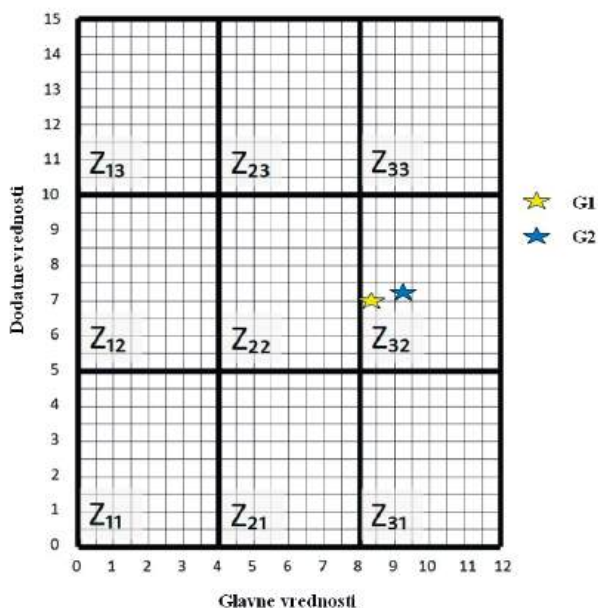
Tabela 2. Dodatne vrednosti GAM Modela

Indikatori/subindikatori	Ocene sa deskriptivnim opisom				
	0	0,25	0,50	0,75	1
Funkcionalnost					
Pristupačnost	Nepristupačno	Loša (peške, sa specijalnom opremom i obučanim vodičem)	Srednja (biciklom, motorom, peške bez specijalne opreme i vodiča)	Dobra (automobilom)	Veoma dobra (autobusom)
Broj dodatnih prirodnih vrednosti u radijusu od 5 km	Nema	1	2-3	4-6	Više od 6
Broj dodatnih antropogenih vrednosti u radijusu od 5 km	Nema	1	2-3	4-6	Više od 6
Blizina emitivnih centara	Više od 100 km	100 do 50 km	50 do 25 km	25 do 5 km	Manje od 5 km
Blizina putnih mreža u radijusu od 20 km	Nema	Lokalna	Regionalna	Nacionalna	Internacionalna
Dodatne funkcionalne vrednosti (parkinzi, benzinske pumpe, frizeri, automehaničari i sl.)	Nema	Slabo	Srednje	Dobro	Veoma dobro
Turistička vrednost					
Nivo promocije lokaliteta	Nema	Lokalni	Regionalni	Nacionalni	Internacionalni
Godišnji broj organizovanih poseta	Nema	Manje od 12	12 do 24	24 do 48	Više od 48
Blizina vizitorskog centra (objekta sa info pultom, toaletima, prodavnicom suvenira, trafikom)	Više od 50 km	50-20 km	20-5 km	5-1 km	Manje od 1 km
Info table - kvalitet teksta i grafike, kvalitet materijala, veličina, uklopavanje u okolinu itd.	Nema	Lošeg kvaliteta	Srednjeg kvaliteta	Dobrog kvaliteta	Izuzetnog kvaliteta
Godišnji broj posetilaca	Nema	Manje od 5.000	5.001–10.000	10.001–100.000	Više od 100.000
Usluga turističkog vodiča (Ukoliko postoji - nivo stručnosti, poznavanje stranog (ih) jezika (a), veštine tumačenja, itd.)	Nema	Slabo	Srednje	Dobro	Veoma dobro
Nivo dodatne turističke infrastrukture (pešačke staze, mesta za odmor, kante za smeće, toaleti itd.)	Nema	Slabo	Srednje	Dobro	Veoma dobro
Blizina smeštajnih objekata (hotela, motela, hostela...)	Više od 50 km	25-50 km	10-25 km	5-10 km	Manje od 5 km
Blizina restorana	Više od 25 km	10-25 km	10-5 km	1-5 km	Manje od 1 km

Rezultati istraživanja

Položaj geolokacija koja su u polju Z21 i Z22 ukazuje na umeren nivo Glavnih vrednosti i nizak nivo Dodatnih vrednosti. Geolokacije koje se uklapaju u ćeliju Z31 i Z32 imaju visoke naučne, estetske i zaštitne vrednosti, ali slabo razvijene turističke i funkcionalne vrednosti. Dakle, menadžeri moraju da promovišu, planiraju i unaprede ove potencijale, a da pritom ne degradiraju onaj prvi. Sa druge strane, geolokacije koje se uklapaju u ćeliju Z11 i Z12 imaju niske glavne vrednosti i takođe niske dodatne vrednosti. U ovom slučaju postoje dva scenarija: prvi je da geolokacija nema glavne vrednosti, i zbog toga su dodatne vrednosti takođe niske; drugi scenario je gde geolokacija nije u potpunosti istražena i zbog toga nije zaštićena, što implicira da nema potrebe za dodatnim vrednostima. Geosajtovi koji se uklapaju u Z33 i Z23 imaju visoke ocene u glavnim i dodatnim vrednostima¹⁸. Na ovakvim lokalitetima menadžeri treba da prate uticaj turizma na prirodna dobra u cilju njihove zaštite i očuvanja.

Grafikon 1. Raspored geolokacija prema GAM-u

¹⁸ Vujičić, M. D., Vasiljević, D. A., Marković, S. B., Hose, T. A., Lukić, T., Hadžić, O., Janićević, S. (2011). Preliminary geosite assessment model (GAM) and its application on Fruška Gora Mountain, potential geotourism destination of Serbia. *Acta Geographica Slovenica*, 51(2), 361-376.

Oba geolokaliteta su se, nakon sprovedene procene i kvantifikovanja vrednosti za subindikatore, uklopila u polje Z 32, što implicira na njihove veoma visoke visoke naučne, estetske i zaštitne vrednosti i umerene dodatne vrednosti. Geološki lokaliteti Štrbački buk i Topoljski buk sa izvoristom reke Krke imaju izuzetnu geološku važnost (geolokalitet značajan za razumevanje geoloških procesa, struktura, istorije Zemlje ili drugih naučnih tema), edukativni potencijal (visok potencijal za edukaciju i istraživanja, pruža mogućnosti za terensku nastavu i istraživačke studije), kao i izuzetno stanje očuvanosti.

Tabela 3. Ukupno rangiranje geolokaliteta Štrbački buk i Topoljski buk sa izvoristom reke Krke primenom GAM Modela

Geolokalitet	Vrednosti				
	Glavne		Dodatne		Polje
G1 – Štrbački buk	NO+SE+Z=3+2,25+3	Σ= 8,25	F+T=3,25+3,75	Σ=7	Z32
G2 - Topoljski buk sa izvoristom reke Krke	NO+SE+Z=3,5+2,5+3,25	Σ=9,25	F+T=3,5+3,75	Σ=7,25	Z32

Zaključak

Za povećanje dodatnih vrednosti ova dva prirodna objekta neophodna je analiza postojećih turističkih potencijala: prirodne lepote koja je ključni adut za privlačenje posetilaca koji traže autentične prirodne doživljaje, biodiverziteta (područje oko vodopada bogato je florom i faunom, što ga čini atraktivnim za ekoturizam) i lokalne kulture i istorije kroz povezivanje prirodnih znamenitosti sa lokalnom kulturom, što može stvoriti dodatnu vrednost za turiste. Takođe, na oba lokaliteta je neophodno unapređenje infrastrukture: poboljšanje putne infrastrukture kako bi se osigurao lakši i sigurniji pristup vodopadu, postavljanje informativnih tabli sa detaljima o geološkim i hidrološkim karakteristikama lokaliteta, izgradnja vidikovaca, šetališta, piknik zona, i sanitarnih objekata u cilju unapređenja kvaliteta usluge za posetioce.

U cilju bolje promocije, neophodno je kreiranje brenda lokaliteta kao „dragulja prirode“, „jedinствене hidrogeološke pojave“ (Topoljski buk) ili „ekoturističke destinacije“. Dobar marketing podrazumeva i razvijanje web stranice, aplikacija kao i prisutnost na društvenim mrežama, koja će privući turiste i ljubitelje prirode iz različitih delova sveta. Organizovanje promotivnih kampanja, uključujući video zapise, blogove, i prisustvo na međunarodnim sajmovima turizma učinio bi da ova dva lokaliteta sa izuzetnim prirodnim i pejzažnim lepotama uđu u turističku ponudu i doprinesu razvoju povratničkih opština u RH.

Neophodno je da iskorišćenost lokaliteta u turističke svrhe ide u korak sa održivim turizmom. Očuvanje prirodnog ambijenta i primena principa održivog turizma u cilju sprečavanja negativnog uticaja na prirodu uključuje kontrolu broja posetilaca, regulisanje aktivnosti i korišćenje ekološki prihvatljivih materijala u infrastrukturi. Takođe, uključivanje lokalne zajednice u turističke aktivnosti kako bi se stvorila održiva ekonomska korist i povećala podrška za očuvanje lokaliteta, jedan je od principa održivosti. Analizirani geološki lokaliteti stvaraju mogućnosti za dodatne turističke proizvode kao što su avanturistički turizam, povezivanje posete Štrbačkom i Topoljskom buku sa lokalnim kulturnim manifestacijama, degustacijom lokalne hrane i vina, kao i organizacijom festivala ili kulturno-umetničkih događaja na lokaciji.

Zahvalnost

Autori izražavaju zahvalnost Srpskom narodnom vijeću i Ministarstvu nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (Ev.br. 451-03-66/2024-03/200125 i 451-03-65/2024-03/200125)”

APPLICATION OF THE GEOSITE ASSESSMENT MODEL (GAM) TO THE CASE OF ŠTRBAČKI BUK AND TOPOLJSKI BUK WITH THE SOURCE OF THE KRKA RIVER

Summary: Natural formations created by the action of endogenous and exogenous forces represent values that can be utilized for tourism and are significant for tourism development. However, the existence of resources alone does not guarantee tourism development; it depends on their transformation into tourist attractions. This paper evaluates the hydrogeological sites of Štrbački Buk and Topoljski Buk with the source of the Krka River using the Geosite Assessment Model (GAM). The research results indicate that both hydrogeological sites possess high scientific, aesthetic, and conservation values, along with moderate additional values, underscoring their geological importance, educational potential, and preservation status, positioning them as natural sites with substantial potential for the development of various forms of tourism.

Keywords: Geosite Assessment Model (GAM), Štrbački Buk, Topoljski Buk, Krka River source

UDK 637.3(1-22)

Ana Mrgan, dipl.ing.¹
Jasmina Mladenović, dipl. iur.¹

PROIZVODNJA SIRA KAO IZVOR EGZISTENCIJE U RURALNIM KRAJEVIMA

Sažetak: Raspoložive količine hrane, pored vode, predstavlja osnovno egzistencijalno pitanje za svako živo biće. Ljudski je rod od pamtivijeka sakupljao hranu u svojoj okolini i pokušavao ju sačuvati za duži vremenski period. Najstariji postupci čuvanja hrane su: soljenje, dehidracija i fermentacija. Na ovaj način na prostoru cijele današnje Hrvatske pored mesa i mesnih prerađevina proizvodile su se i različite vrste sireva. Hrvatska bilježi stoljetnu tradiciju u proizvodnji sira od krajnjeg sjevera, odnosno Međimurja pa na istok do Slavonije gdje su se uglavnom proizvodili sirevi od kravljeg mlijeka. Cijelo primorje sve do krajnjeg juga Dalmacije zajedno s otocima, poznato je po proizvodnji sireva od ovčjeg mlijeka. U nekim krajevima Hrvatske razvila se i proizvodnja sireva od kozjeg mlijeka, sve sukladno s tradicijom i uzgojem stoke na određenom području. Hrvatska ima relativno malu proizvodnju sira i nije samodostatna, ali se može pohvaliti svojom raznolikošću i kvalitetom. Tijekom godina na tržištu su se isprofilirali mnogi brendovi u proizvodnji sireva, i time su pokazali da u Hrvatskoj postoji izuzetan potencijal u njihovoj proizvodnji. Svi se ti brendovi zasnivaju na dugogodišnjoj tradiciji i originalnom načinu proizvodnje kroz povijest. Tradicija i originalnost u ovoj proizvodnji veoma su bitni pa se na tržištu sve više pojavljuju novi brendovi iznimne kvalitete iz malih seoskih domaćinstava, koji su prepoznati kako kod domaćih kupaca tako i kod stranih gostiju u turistički razvijenim područjima, i neizostavni su dio gastronomske ponude. To su hrvatski autohtoni proizvodi, a neki od njih uspjeli su zaštititi svoje ime oznakama kvalitete na EU tržištu. Osim autohtonih sireva koji su uspjeli zaštititi svoje ime oznakama kvalitete na EU tržištu, u radu su navedeni još neki od hrvatskih autohtonih sireva koji se uglavnom proizvode na ograničenim lokalitetima.

Ključne riječi: hrana, sir, uzgoj stoke, tradicija, oznake kvalitete

1 Veleučilište u Požegi

Uvod

Proizvodnja hrane jedan je od osnovnih egzistencijalnih uvjeta života ljudi na nekom prostoru. Preživljavanje ljudi od davnina ovisilo je o pronalaženju i sakupljanju hrane u prirodi, pa se procjenjuje da ljudi već više od 2 milijuna godina, ovisno o klimatskim i pedološkim karakteristikama nekog područja, slijede određene prehrambene navike. Pretpostavlja se da je priprema jela i obroka započela prije više od 500.000 godina, a najstariji pronađeni opisi hrane i jela, potječu od starih Egipćana iz 3200 godine p. n. e².

Danas se govori o prehrani ljudi koja se razlikuje u različitim dijelovima zemaljske kugle, na koju su utjecali ekološko okruženje, kao i prehrambene navike različitih populacijskih grupa. S razvojem civilizacije mijenjao se i odabir namirnica, zahvaljujući razvoju kultiviranja biljaka i pripitomljavanju životinja, kao i podneblju pogodnom za njihov uzgoj. Evoluciju čovjeka pratila je i evolucija flore i faune koja ga je okruživala³.

Kako u svijetu tako i u Hrvatskoj proizvodnja hrane ovisila je o klimatsko – pedološkim karakteristikama okruženja. Hrvatska je mala zemlja, ali s vrlo raznolikim klimatskim i pedološkim karakteristikama. Različite klimatske zone nametnule su različite oblike stočarstva, a različite terenske konfiguracije utjecale su na način ishrane i tip mliječne stoke. Tako se u planinskim krajevima uglavnom uzgajaju ovce i koze, dok je u bogatim poljoprivrednim krajevima krava postala najvažnija mliječna životinja.

U Hrvatskog se razlikuju tri glavna klimatska područja: jadransko ili sredozemno, planinsko-kotlinsko i kontinentalno-panonsko. U svakome od njih postoje veće ili manje razlike. U panonskom dijelu se kontinentalnost povećava od zapada prema istoku, u planinsko-kotlinskom području razlike su najčešće posljedica različitih nadmorskih visina, a u primorju na klimatske razlike najviše utječe blizina mora i geografska širina. Ovakav položaj omogućuje povoljne klimatske karakteristike bez velikih temperaturnih ekstrema, s izmjenom četiri godišnja doba.

Istočni i središnji krajevi Hrvatske uz kontinentalnu klimu obiluju velikim ravničarskim ili blago valovitim terenima s plodnom zemljom pogodnom

2 Šajina, M. (2013). Povijest hrane, prehrane i nutricionizma. Nutricionizam.

<https://nutricionizam.com/povijest-hrane-prehrane-i-nutricionizma/>

3 Jašić, M. (2009). Povijest hemije prehrane. Tehnologija hrane.

<https://www.tehnologijahrane.com/enciklopedija/povijest-hemije-prehrane>

za intenzivnu ratarsku proizvodnju, a vezano za to i intenzivno stočarstvo (Vukovarsko-srijemska, Brodsko-posavska, Požeško-slavonska, Osječko-baranjska, Virovitičko-podravska, Bjelovarsko-bilogorska, Sisačko-moslavačka županija). Sjeverozapad Hrvatske (Međimurska, Varaždinska, Krapinsko-zagorska županija) je prostor gdje kontinentalnu klimu karakterizira znatno veća količina oborina, brdoviti teren i male obradive parcele sa dosta pašnjaka i šumaraka, čemu se prilagodila određena ratarska proizvodnja i uzgoj životinja kojima je osnovna prehrana na ispaši.

Područje Like je prostor pogodan za ekstenzivni oblik stočarstva i biljne kulture kojima ne pogoduju visoke temperature (krumpir i kupus).

Obalni pojas Hrvatske je prostor s mediteranskom klimom, krškim terenima i siromašnom vegetacijom. Većina obradivih površina su crvenica, tlo obogaćeno željezom na kojemu uspijevaju samo određene poljoprivredne kulture.

Prostor hrvatskog primorja kao i otoka do pojave turizma bio je prostor iseljavanja stanovništva, zbog smanjene mogućnosti proizvodnje hrane. Upravo zbog ovakvih ograničenih mogućnosti u ovim prostorima od davnina su se proizvodili posebni prehrambeni proizvodi koji su danas postali vrlo cijenjeni autohtoni prehrambeni proizvodi i prepoznatljivi su dio turističke ponude Hrvatske. Vrlo cijenjenu grupu prehrambenih proizvoda čine sirevi koji se međusobno bitno razlikuju ovisno od koje vrste mlijeka se proizvode (kravlje, ovčje, kozje) ali i ovisno iz kojeg su dijela Hrvatske.

Proizvodnja sira ima dugu tradiciju kroz povijest kako u svijetu tako i u Hrvatskoj. Prerada i čuvanje hrane za duži vremenski period datira od 7000 do 6000. godine p. n. e. Način čuvanja namirnica životinjskog podrijetla bilo je soljenje, fermentacija i dehidriranje. Na ovaj način čuvalo se meso, ali i mlijeko. Proizvodnja sira koja se temelji na fermentaciji mliječnog šećera, smanjenju vode i dodatku kuhinjske soli, bila je kvalitetan izvor mliječne masti i proteina u ishrani ljudi. Niski redoks-potencijal prouzročen aktivnošću mikoorganizama omogućava stabilnost i čuvanje proizvoda. Različita klima, vrsta i hranidba stoke, specifičnosti prerade, daju pojedinim sirevima potpuno različita organoleptička svojstva. Većina sireva koje danas nalazimo na svjetskom tržištu, potekla su od lokalnih - autohtonih proizvodnji⁴.

4 Lukač-Havranek, J. (1995). Autohtoni sirevi Hrvatske. *Mljekarstvo* Vol.45, No. 1, 19-37, 1995. <https://hrcak.srce.hr/file/139938>

Tablica 1. Popis sireva čiji je nastanak opisan u povijesnim izvorima

Naziv sira	Godina	Porijeklo
Feta	900. god. pr. Kr.	Grčka
Emmentaler	50. god. pr. Kr.	Švicarska
Sbrinz	100. god.	Švicarska
Gorgonzola	879. god.	Italija
Neufchâtel	1035. god.	Francuska
Roquefort	1070. god.	Francuska
Caciocavallo	1100.god.	Italija
Munster	1200. god.	Francuska
Grana	1200. god.	Italija
Taleggio	1282. god.	Italija
Gruyere	1288. god.	Švicarska
Appenzeller	1400. god.	Švicarska
Brie	1400. god.	Francuska
Cheddar	1500. god.	Engleska
Parmigiano	1579. god.	Italija
Gruyer	1602. god.	Švicarska
Gouda	1697. god.	Nizozemska
Gloucester	1697. god.	Engleska
Sti Iton	1722. god.	Engleska
Camembert	1791. god.	Francuska
Limburger	1800. god.	Belgija
Port du Salut	1800. god.	Francuska
Tilsit	1893. god.	Švicarska
Bel paese	1920. god.	Italija

Izvor:⁵

Proizvodnja mlijeka i sira u Hrvatskoj

Hrvatska u proizvodnji mlijeka i sira nije samodostatna, ali posjeduje veliku raznolikost u proizvodnji sireva. Ono što je zabilježeno u hrvatskom mljekarstvu je višegodišnji trend smanjenja proizvodnje kravljeg mlijeka, ali povećanja proizvodnje ovčjeg i kozjeg mlijeka. Osobito je bitno istaknuti kao vrijedan pomak u proizvodnji mlijeka, povećanu proizvodnju kozjeg mlijeka, budući da je uzgoj koza političkim odlukama godinama bio zabranjen (u vrijeme Jugoslavije).

Kozje mlijeko po kemijskom sastavu i fizikalnim osobinama bitno je drugačije od kravljeg. Razlika je u lipolitičkom sastavu (veći udio kaprongske,

⁵ Matijević, B. (2015). *Sirarstvo u teoriji i praksi*. https://www.researchgate.net/publication/301636125_Sirarstvo_u_teoriji_i_praksi

kaprilne i kaprinske masne kiseline), sadržaj neproteinskoga dušika je veći, manje je koagulirajućih bjelančevina i ima nižu termostabilnost. U odnosu na kravlje mlijeko, kozje ima gotovo dvostruko veći broj masnih kuglica, koje su manjega promjera sa slabijom membranom. Upravo zbog ovih karakteristika kozje mlijeko ima svojstvo da se brže i potpunije probavlja u odnosu na ostale vrste mlijeka domaćih životinja⁶.

Tablica 2. Proizvodnja mlijeka i sira u RH od 2016. do 2020. godine

Proizvod (u tonama)	Godina				
	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.
Prikupljeno kravlje mlijeko	489.646	476.773	453.458	435.606	434.200
Prikupljeno ovčje mlijeko	3.097	2.827	2.738	2.634	2.821
Prikupljeno kozje mlijeko	4.042	4.220	4.256	3.990	4.055
Sir od kravljeg mlijeka (čisti)	35.686	34.496	30.823	33.436	31.373
Sir od ovčjeg mlijeka (čisti)	72	94	89	189	251
Sir od kozjeg mlijeka (čisti)	55	84	93	136	147
Ostali sirevi (miješani)	267	10	11	10	9
Mekani sir (> 68% vlage)	2.571	2.293	2.238	2.473	2.085
Srednje mekani sir (62%–68% vlage)	210	217	193	192	135
Srednje tvrdi sir (55% – 62% vlage)	16.645	15.105	13.393	13.800	11.686
Tvrdi sir (47% – 55% vlage)	858	922	907	847	892
Ekstra tvrdi sir (< 47% vlage)	521	477	451	475	376
Svježi sir	15.275	15.671	14.285	15.987	16.597
Prerađeni sir	2.217	2.213	2.246	2.437	2.891

Izvor:⁷

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku ukupna količina kravljeg mlijeka prikupljenoga u 2020. u odnosu na 2019.g. smanjena je za 0,3 %. Količina ovčjeg mlijeka povećana je za 7,1 % i kozjega za 1,6 %. Izraženo u količini, to znači da je u 2020.g. prikupljeno manje kravljeg mlijeka, za 1.386 t, te više ovčjega, za 187 t i kozjeg mlijeka, za 65 t. Količina neobranog mlijeka koju su mljekare uvezle u 2020.g. u odnosu na 2019. smanjena je za oko 25.500 t, odnosno za 15,4 %. Količina uvezenog vrhnja manja je za oko 1.700 t (36,6 %) ⁸.

⁶ Agroportal (2021). Proizvodnja kozjeg mlijeka. <https://www.agroportal.hr/kozarstvo/1732>

⁷ Čagalj, M. (2022). Proizvodnja sira u svijetu i Hrvatskoj – trendovi. *Gospodarski list*. <https://gospodarski.hr/rubrike/ostalo/proizvodnja-sira-u-svijetu-i-hrvatskoj-trendovi/>

⁸ Ibid

Hrvatski autohtoni sirevi

Autohtoni proizvodi dio su gastronomske ponude, doprinose ruralnom razvoju, jačanju turističke ponude i dio su prepoznatljivosti nekoga kraja ili zemlje. Proizvodnjom autohtonih proizvoda osnivaju se interesna udruženja (udruge, zadruge, klasteri), koja proizvođačima omogućavaju zajedničko nastupanje na tržištu. Najpoznatiji hrvatski autohtoni sirevi su sirevi proizvedeni od ovčjeg i kravljeg mlijeka, a najpoznatiji je „Paški sir“ koji je dobitnik mnogih međunarodnih odličja za kvalitetu. Najpoznatiji sir od kozjeg mlijeka je „Kozlar“ koji se proizvodi u sirani Gligora na otoku Pagu. Sir „Kozlar“ je proglašen viceprvakom između 1500 sireva na Global Cheese Awardsu 2011. god.⁹.

Hrvatski autohtoni sirevi sa zaštićenim oznakom kvalitete na EU tržištu

„Paški sir“ (ZOI)

„Paški sir“ je tvrdi ovčji sir proizveden od punomasnog ovčjeg mlijeka dobivenog od autohtone pasmine „Paške ovce“ uzgojene na otoku Pagu, Škrdi i Maunu.

Sirovine za proizvodnju „Paškog sira“ su: sirovo ili termički obrađeno ovčje mlijeko, životinjsko sirilo ili drugi enzimi za koagulaciju kazeina (renin ili kimozin iz želuca sisavaca ili mikrobiološkog podrijetla → proteinaze izolirane od nekih plijesni, kvasaca ili bakterija), morska sol (isključivo proizvedena na otoku Pagu), starterske kulture, lizozim i kalcijev klorid.

„Paški sir“ stavlja se na tržište nakon najmanje 60 dana zrenja i posjeduje sljedeća fizikalno-kemijska i senzorska svojstva:

- oblik: cilindrični, s ravnim bazama te ravnim ili lagano konveksnim plaštem
- dimenzije: promjer od 18 do 24 cm, visina od 7 do 13 cm
- masa: od 1,8 do 3,5 kg ovisno o dimenzijama sira
- suha tvar: najmanje 55 %
- mast u suhoj tvari: najmanje 45 %
- kora: glatka i tvrda, zlatnožute do svijetlo-crvenkasto-smeđe boje
- sirno tijesto: kompaktno, slabo elastično, lako rezivo, guste teksture, bez ili s malim brojem manjih nepravilnih rupica, svijetlo žute boje; zrenjem gubi elasticitet, a boja poprima tamniju nijansu

⁹ Sirana Gligora (2011). Još jedno veliko priznanje za našu Siranu - naš kozji sir Kozlar je proglašen viceprvakom. <https://gligora.com/novosti/sirana/jos-jedno-veliko-priznanje-za-nasu-siranu-nas-kozji-sir-kozlar-je-proglasen>

- okus: blago pikantan i slatkast – zrenjem se pikantnost intenzivira
- miris: tipičan za ovčje sireve uz primjesu mirisa aromatičnih trava.
- Proizvođači „Paškog sira“ mogu proizvoditi i sir malih dimenzija koji se može staviti na tržište nakon najmanje 60 dana zrenja, ako posjeduje sljedeća fizikalna i senzorska svojstva:
- dimenzije: promjer od 9 do 14 cm, visina od 6 do 12 cm
- masa: od 0,6 do 1,2 kg
- ostala svojstva su ista kao i kod standardnog sira¹⁰.

Slika 1. „Paški sir“

Izvor:¹¹

„Lički škripavac“ (ZOZP)

„Lički škripavac“ je meki, masni sir koji se proizvodi od punomasnog sirovog ili pasteriziranog kravljeg mlijeka, prirodnog sirila ili odgovarajućeg zamjenskog pripravaka, te mljekarske kulture. Sir se proizvodi bez zrenja zbog čega nema kore. Mlijeko za proizvodnju „Ličkog škripavaca“ sadrži najmanje 3,5 % mliječne masti i najmanje 3,2 % proteina. „Lički škripavac“ se proizvodi na zemljopisnom području Like.

Svojstva sira:

- mekano-gumasta konzistencija
- cilindričnog ili četvero-uglastog oblika
- masa sira: najmanje 240 g
- boja: mliječno-bijela
- bez kore
- presjek: zatvoren ili sa manjim brojem mehaničkih otvora
- okus: mliječno-slatkast i umjereno slan

¹⁰ Udruga proizvođača paškog sira otoka Paga (2018). Paški sir: zaštićena oznaka izvornosti, specifikacija proizvoda. Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ribarstva.

¹¹ Ibid

- konzistencija: gumasta, škripi tijekom konzumiranja
- sadrži najmanje 50 % suhe tvari i najmanje 45 % masti u suhoj tvari sira
- svojstvo škripavosti sir zadržava, ovisno o kvaliteti mlijeka, prvih 5 do 7 dana, a moguće ju je povratiti uranjanjem originalno vakuumski zapakiranog sira u toplu vodu (40-50 °C do 2 minute)¹².

Slika 2. „Lički škripavac“

Izvor:¹³

„Bjelovarski kvargl“ (ZOZP)

Sir „Bjelovarski kvargl“ je proizvod dobiven od svježeg kravljeg sira, koji se nakon postupka ocjeđivanja miješa sa soli, mljevenom crvenom paprikom te oblikuje u male šiljate stošce koji se podvrgavaju postupcima sušenja i dimljenja. „Bjelovarski kvargl“ proizvodi se na tradicionalan način, isključivo ručnom obradom. Sirovina za proizvodnju „Bjelovarskog kvargla“ proizvodi se od ocijeđenog svježeg kravljeg sira i sljedećih dodataka: sol, mljevena crvena paprika, a ponekad i češnjak.

Sir „Bjelovarski kvargl“ proizvodi se na području Bjelovarsko-bilogorske županije.

Svojstva gotovog proizvoda:

- ima oblika šiljatog stošca, promjera od 40 do 65 mm, visine od 70 do 100 mm, mase od 60 do 110 g
- sirno tijesto je čvrste konzistencije i guste teksture

¹² Udruga malih sirara Ličko-senjske županije „LIČKI ŠKRIPAVAC“ (2020). Lički škripavac: oznaka zemljopisnog podrijetla, specifikacija. Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ribarstva.

¹³ Udruga malih sirara Ličko-senjske županije „LIČKI ŠKRIPAVAC“, op. cit.

- boja gotovog proizvoda varira od blijedo sive do zagasito crvene, a na poprečnom prerezu je ružičaste boje s uočljivim bijelim zrnima
- blago kiselkastog i blago pikantnog je okusa te mirisa po dimu s naglašenom aromom na crvenu papriku
- maksimalna pH vrijednost gotovog proizvoda je do 4,9
- udio mliječne masti do 14,5 g/100 g¹⁴.

Slika 3. „Bjelovarski kvargl“

Izvor:¹⁰

Ostali autohtoni sirevi Hrvatske

Osim autohtonih sireva koji su zaštitili svoje ime oznakama kvalitete, u Hrvatskoj postoji još čitav niz autohtonih sireva koji se uglavnom proizvode na ograničenim lokalitetima. Ovi sirevi imaju dugu tradiciju proizvodnje i bili su značajan izvor hrane stanovništvu određenog područja. Danas proizvodnja tih sireva i njihovo brendiranje može biti značajan izvor prihoda lokalnog stanovništva.

Prgice

Prge, prgice, trdek, sirel ili međimurski turoš spadaju u autohtone vrste sireva, pripremljene iz svježeg kravljeg sira karakteristične za bilogorsko-podravski i međimurski kraj, vrlo slične „Bjelovarskom kvarglu“. Proizvode se od svježeg domaćeg sira kojemu se dodaju sol i vrhnje, ponekad i začinska paprika, oblikuje u male stošce, suše na zraku i podvrgavaju slabijem ili jačem dimljenju.

Sir čebričnjak

Sir čebričnjak je autohtoni podravski sir, koji je gotovo nestao. Proizvodi se na sličan način kao i „prgice“ konzerviranjem svježeg sira, s ograničenim

¹⁴ Udruga proizvođača sira „Bjelovarski Kvargl“ (2019). Bjelovarski Kvargl: oznaka zemljopisnog podrijetla, specifikacija proizvoda. Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ribarstva.

vremenom trajnosti. Svježi se sir preko zime postepeno puni u drvene kačice (čebriće), prethodno mu se dodaje sol i mljevena začinska paprika, zalijeva mlijekom, vrhnjem i vinom. Napunjene "čebriće" odozgo se zaliju maslom (otopljeni maslac) i čuvaju do proljeća i ljeta kada se sir troši.

Nabiti sir

Nabiti sir kao i sir čebričnjak, gotovo je zaboravljen i uskog je lokalnog podrijetla. Postupak proizvodnje vrlo je sličan čebričnjaku samo se umjesto svježeg sira koriste smrvljene osušene „prge“.

Kuhani sir

Kuhani sir uglavnom se proizvodi na širem bjelovarskom području. Proizvodi se dodavanjem octa vrućem mlijeku. Postupak acidifikacije poznat je u mnogim zemljama Azije i Amerike. U proizvodnji sira ne sudjeluju mikroorganizmi, a može se konzumirati neposredno nakon postupka proizvodnje. Ovisno o temperaturi čuvanja (4 do 6 °C) može zadržati uporabnu kvalitetu i do 60 dana. Često se podvrgava postupcima dimljenja pa se može čuvati na sobnoj temperaturi.

Tounjski sir

Tounjski sir se proizvodi od kravljeg mlijeka na širem području Tounja. Nekada se sir radio od miješanog kravljeg i ovčjeg mlijeka dok se danas proizvodi isključivo od kravljeg mlijeka. Sir je oblika okrugle pogače, zlatno-smeđe površinske boje, kao posljedica dimljenja. Tijesto sira je karakteristične svijetlo-žute boje, slabo rupičast i mase oko 550 do 600 g i blagog okusa po dimu. Sir se oblikuje u zdjelici ili tanjuru, lagano tiješti da poprimi oblik posude, soli krupnom soli, nakon oblikovanja i soljenja sir se suši i dimi dva do tri dana.

Lička basa

Lička basa po svojoj konzistenciji spada u grupu svježih sireva. Proizvodi se od miješanog ovčjeg i kravljeg mlijeka, ili od kravljeg punomasnog ili djelomično obranog mlijeka. U različitim lokalitetima Like basa se proizvodi na različite načine. Mlijeko za pripremu base se prokuha, ohladi na 45 °C, skine izlučeni skorup i na litru mlijeka doda ½ žlice kvasa (kiselog mlijeka od prethodne proizvodnje). Mlijeko se ostavi na toplome 3-4 sata (mora završiti fermentacija), nakon toga se ostavi ukiseljeno mlijeko na hladnom.

Cijeđenje gruša je u sirnoj krpi, a poslije cijedenja sir se miješa sa skorupom i posoli. U zimskom periodu basa se čuvala i 20 dana.

Grobnički sir

Grobnički sir je tvrdi, masni ovčji sir, a porijeklom je s Grobničkog polja. Sir je vrlo slan, a tijesto je gusto rupičasto. Za proizvodnju sira koristi se prirodno sirilo i ne podvrgava se prešanju. Nakon što se podgrijani gruš oblikuje u kuglu, iz sira se cijedi sirutka dva dana u drvenoj kaci. Nakon toga sirevi se slažu u „brentu“ iz koje se svaki dan vade i sole dokle god sir upija sol. Ovaj postupak soljenja traje od 1,5 do 2 mjeseca, kada je sir spreman za uporabu. Oblik mu je niskog cilindra a masa i do 10-12 kg.

Ćićarski sir

Proizvodi se na Ćićariji sjeverozapadno od Učke u Istri, to je tvrdi ovčji sir. Gruš se oblikuje u sir u drvenim kalupima u kojima se i suho soli. Nakon dovoljnog soljenja vadi se iz kalupa stavlja na drvene podloške i suši. Nakon 20 dana sušenja spreman je za uporabu.

Istarski sir

Tvrdi ovčji sir mase od 2-10 kg. Nakon sušenja gruša stavlja u se drvene kace, gnječi i suho soli, zrenje je na sobnoj temperaturi.

Istarski pekorino

Istarski pekorino se ubraja u najkvalitetnije ovčje sireve (ovčje ili mješavina ovčje i kravlje mlijeko). Oblikuje se u kalupima i soli, a zrenje traje 9 mjeseci.

Krčki sir (u nacionalnom postupku zaštite imena ZOI)

Krčki sir spada u skupinu tvrdih, punomasnih sireva, koji se proizvode od ovčjeg toplinski neobrađenog mlijeka, mikrobne kulture i sirila. Proizvodi se na otoku Krku. Oblik sira je različit, varira od običnog koluta ili loptastog (Vrbnik) do četverokuta (Baška), i relativno male mase oko 400 g. Sir u kalupu se preša kamenom od 6 kg, vadi iz kalupa te soli dva puta tijekom 24 sata. Sir se nakon soljenja suši više mjeseci. Ukoliko se tijekom 2-3 mjeseca ne potroši stavlja se u ulje gdje može ostati i godinu dana.

Creski sir

Creski sir je tvrdi ovčji sir koji se proizvodi na otoku Cresu i Lošinju. Nakon oblikovanja i prešanja teškim kamenom, suho se soli u više navrata, suši (ponegdje i dimi), može se čuvati i nekoliko mjeseci u drvenim bačvama, sanducima ili kamenicama, premazan uljem. Sir je oblika koluta, mase 1-11,4 kg. Tijesto sira je zbijeno bez rupica, žute boje i umjereno slan, sadrži od 2 do 3 % soli.

Rapski sir

Rapski sir proizvodi se na otoku Rabu. To je tvrdi ovčji sir, mase od 2 do 2,5 kg, valjkastog oblika. U kalupu se preša, suho soli i suši te nakon 15 dana može se konzumirati, a ukoliko se služi za ribanje, zrenje traje 6 mjeseci. Za dugotrajni postupak zrenja sir se priprema na način da se nakon mjesec dana sušenja pere u moru i premazuje uljem i pepelom, i taj se postupak ponavlja svaka tri dana.

Brački sir

Brački sir tvrdi je punomasni ovčji sir, koji se proizvodi na otoku Braču. Način proizvodnje sličan je „Paškom siru”. U kalupu se oblikuje, preša, posuši, vadi iz kalupa i soli dva dana. Suši se u „muškiru“ (ormar sa mrežama), nakon mjesec dana pere u morskoj vodi i opet ostavlja na zrenju 4-6 mjeseci, tada se premazuje uljem i sprema u kamenu posudu.

Olibski sir

Olibski sir je tvrdi punomasni ovčji sir, oblika koluta i mase oko 2 kg, i više je rupičast. U kalupima sir se oblikuje i preša. Drugi dan sir se vadi iz kalupa i suho soli. Sir se tijekom zrenja u spremištu soli i povremeno pere morskom vodom.

Lećevečki sir

Lećevečki sir proizvodi se od punomasnog kravljeg, ovčjeg i miješanog kravljeg i ovčjeg mlijeka, spada u grupu tvrdih masnih sireva. Proizvodi se u uskom regionalnom pojasu Lećevica (zaleđe Splita). Sir je oblika koluta, mase 1,25 kg (kravlji) i oko 1,90 kg ovčji. Zrenje kravljeg sira traje najmanje 2 mjeseca, a ovčjeg 2,5 mjeseca. Tijesto sira je zbijeno i plastično pravilno

rupičasto, bijelo-žućkaste boje, kora sira je bijelo-žućkasta do žuta. Miris i okus sira su blago aromatični.

Dubrovački sir

Dubrovački sir je tvrdi ovčji sir mase 160 – 340 g, kora je mekana i sjajna jer se premazuje uljem, pogačastog je oblika, gornja i donja površina blago su ispupčene. Mlijeko se soli prilikom podsiravanja, sir se oblikuje u kalupu i preša, zrenje je na suhom i prozračnom mjestu,

premazuje uljem. Sirevi namijenjeni za duže čuvanje stavljaju se u zemljane ćupove ili staklenke i preliju uljem.

U dijelu „Ostali autohtoni sirevi Hrvatske“ naveden je čitav niz vrlo kvalitetnih sireva s dugom tradicijom proizvodnje koje Lukač-Havranek još 1995. god. spominje u svome radu Autohtoni sirevi Hrvatske, ali na žalost još niti jedan od tih sireva nije zaštitio svoje ime¹⁵.

Zaključak

Hrvatska svojom klimatskom i pedološkom raznolikošću posjeduje uvjete za proizvodnju različitih poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda. U proizvodnji sira Hrvatska nije samodostatna, ali zato obiluje velikom raznolikošću. Kontinentalni dio Hrvatske od Zagorja i Međimurja pa sve na istok do Slavonije poznat je po tradicionalnoj proizvodnji sireva od kravljeg mlijeka. Primorski dijelovi od Istre sve do južnog dijela Dalmacije poznati su po proizvodnji sireva od ovčjeg mlijeka. U proizvodnji sireva od ovčjeg mlijeka posebno su poznati otoci, zbog tradicije intenzivnog uzgoja ovaca.

Kako je Hrvatska poznata turistička zemlja, to otvara velike mogućnosti plasmana domaćih sireva u turizmu. Osim već poznatih hrvatskih sireva koji su se afirmirali i izvan područja proizvodnje, postoje velike mogućnosti proizvodnje i prodaje sira u malim lokalnim mlijekarama ili na obiteljskim gazdinstvima (OPG) osobito u blizini većih turističkih destinacija. Posebna mogućnost je vezana za razvoj ruralnog turizma, što postaje svjetski turistički trend.

Za proizvodnju i plasman lokalnih prehrambenih specijaliteta preduvjet je bolja organizacija proizvodnje i povezanost s turizmom na pojedinim lokalitetima. To bi omogućilo bolji razvoj stočarstva i proizvodnju autohtonih proizvoda, što je preduvjet samoodrživom gospodarstvu, i zadržavanju

15 Lukač-Havranek, J., op.cit.

stanovništva i u ruralnim krajevima (npr. otoci, planinska područja, zaleđe Dalmacije itd.), ali i prepoznatljivost Hrvatske u turističkoj i gastronomskoj ponudi te plasman proizvoda i na stranim tržištima.

CHEESE PRODUCTION AS A SOURCE OF LIVELIHOOD IN RURAL AREAS

Summary: The available amount of food, in addition to water, represents a basic existential question for every living being. Since ancient times, the human race has collected food in its surroundings and tried to preserve it for a longer period of time. The oldest methods of preserving food are: salting, dehydration and fermentation. In this way, in addition to meat and processed meat products, different types of cheeses were also produced in the area of today's Croatia. Croatia has a centuries-old tradition in cheese production from the far north, i.e. Međimurje, to the east to Slavonia, where mostly cow's milk cheeses were produced. The entire coast up to the far south of Dalmatia is known for the production of sheep's milk cheeses. Due to the intensive breeding of sheep, the Croatian islands are known for the production of sheep's cheese. In some parts of Croatia, the production of goat's milk cheese has also developed, all in accordance with the tradition and breeding of cattle in a certain area. Croatia has a relatively small production of cheese and is not self-sufficient, but it boasts of its variety and quality. Over the years, many cheese production brands have made a name for themselves on the market, showing that there is exceptional potential in their production in Croatia. All these brands are based on long-standing traditions and original production methods throughout history. Tradition and originality in this production are very important, so new brands of exceptional quality from small rural households are increasingly appearing on the market, which are recognized by both domestic customers and foreign guests in touristic areas and are an indispensable part of the gastronomic offer. The Republic of Croatia, with its geographical and climatic diversity, has exceptional potential in food production, including special types of cheese in each of its areas. These are Croatian traditional products, and some of them managed to protect their name on the EU market. In addition to traditional cheeses that managed to protect their name with quality labels on the EU market, the paper also lists some of the Croatian traditional cheeses that are mainly produced in limited locations.

Keywords: food, cheese, cattle breeding, tradition, quality labels

Glavni urednik
Darko Gavrilović

Zamenik glavnog urednika
Janko Veselinović

Pomoćnik glavnog urednika
Ljubiša Despotović

Recenzenti
Vjeran Pavlaković
Nebojša Petrović

Uredništvo
Ranka Gašić, Snežana Besermenji, Edin Radušić

Prelom i dizajn zbornika
Branko Strajnić

ISBN 978-86-7031-696-6

